

Kószeg Ferenc

EGY LENYŰGÖZŐ JOBBOLDALI

Három lektor

„Bekerülvén a kollégiumba, bevettem magam a magyar könyvtárba, s levettem a polcról Pilinszky első – és tizenhárom keserves éven át egyetlen – vékony versfüzetét” – írja Domokos Mátyás ifjúkori Pilinszky-élményéről.¹ Németh Lászlót, számtalan személyes találkozásuk egyikén, sajkódi házában szerkesztőként keresi fel: az IRGALOM kéziratából néhány lap hiányzik, ezeket kellene pótolni. „Ezekből is mindig kifűjt egy csomót a szél, valahányszor a nyáron rám nyitották az ajtót” – mutat az író az ablakpárkányon tornyosuló kéziratthalmomra. Valami nehezéket lehetne rátenni, például egy követ, javasolja a gyakorlatias szerkesztő. – „De hát minek? – kérdez vissza az író. – Zoknim, zsebkendőm is veszett már el így az ablakból.”² Kritikáiba, elemzéseibe Domokos Mátyás gyakran és szívesen szövi bele személyes emlékeit. Írásainak sokszor egy-egy, dokumentumokkal aládúcolt, irodalom- vagy cenzúratörténeti jelentőségű emlék a tárgya. Ez bátorít fel, hogy én is személyes emlékekkel kezdjem.

Tizenkét évig dolgoztam a Szépirodalmi Könyvkiadónál, hat évig úgynevezett propagandistaként (ma úgy mondanák: PR-os), hat évig pedig szerkesztőként. A szerkesztőség két legtekintélyesebb tagja Domokos Matyi és Réz Pali volt: mindkettőjüket ismertem Csernus Tibor HÁROM LEKTOR című képéről, amelyet még gimnazista koromban láttam a Mücsarnok kiállításán. (A harmadik lektor, Vajda Miklós 1963-ban, amikor én odakerültem, már nem dolgozott a Szépirodalminál, őt csak jóval később ismertem meg.) Úgy bámultam hármójukat, mint más középiskolás egy neves futballistát vagy filmszínészt. Lektor akartam lenni! Egy propagandistát a szerkesztőségekben nem sokba vettek: a legtöbb propagandista hajdani könyvkereskedő vagy kiszuperált pártkader volt. Megjelent néhány könyvkritikám: Réz Pál egyszer a liftre várva egy egyforintost nyomott a kezembe. „Jót írtál Örkényről”, mondta. Attól kezdve időnként be mertem menni a szobájába beszélgetni. Matyi ellenben érdemtelenül dicsért meg. MŰHELYTITKOK című, 1995-ös rádiós sorozatában azt mondta: Nagy László összeesküdött velem, hogy a kiadó Szépirodalmi Figyelő című hangos folyóiratában, az Egyetemi Színpadon hangozzék el a MENYEGZŐ című verse, amelyet a költő utólag illesztett bele HIMNUSZ MINDEN IDŐBEN című, még meg nem jelent kötetébe. Ezzel akarta megelőzni, hogy a verset esetleg kihagyassák a kötetéből.³ Én bizony semmiféle összeesküvésre nem emlékszem. A kötet megjelent (vagy közvetlenül megjelenés előtt állt), semmit sem tudtam arról, hogy a MENYEGZŐ sorsa bizonytalan. Ellenben reméltem, hogy Berek Kati, akinek elbűvölt rajongója voltam, Nagy László kedvéért elvállalja a hatalmas vers megtanulását. El is vállalta. Csak amikor elhangzott a később híressé vált sor: „más is kurva nemcsak én”, a közönség pedig lélegzet-visszafojtva hallgatta a gyötrő önostorozást, amely mindannyiunkba belehasított, akik megbékélve, sőt mámorba bódulva elfogadtuk a nyakunkra telepedett párnás zsarnokságot, akkor éreztem némi rémületet, hogy mit is segítettem én a közönség elé kerülni. De aztán semmi sem történt, a letagadott cenzúra rendszerében sosem lehetett tudni, miből lesz botrány.

Nekrológjában Réz Pál Domokos metaforáiról ír, amelyek egymástól távol eső dolgokat rántanak össze. Esetében nem volt szakadék az írás és az élőbeszéd között: ezért

volt olyan kiváló rádiós. A mindennapi beszélgetésekben is olyan metaforákat használt, amelyeket hallgatója nem felejtett el. Egy alkalommal, gondolom, még propagandistaként, bementem a szobájába, hogy a kiadó éves tervében jelölje meg azokat a kiadványokat, amelyek erőteljesebb sajtót, ma úgy mondanák: promóciót érdemelnek. A kiadói terv lapozgatása közben Fehér Klára nevére esett a tekintete. Az amerikai rakétasilókban, mondta váratlanul, olyan programok működnek, amelyek az atomrakétákat akkor is kilövik a szovjet célpontokra, ha az atomháborúban már egész Amerika elpusztult. Ha nálunk egyik pillanatról a másikra kimúlna a szerkesztőség, a kiadó akkor is dobálná ki magából a fehér klárákat, a zöld klárákat, a kék klárákat. Úgy éreztem, hiábavaló volna erősködnöm, hogy mely művek érdemelnek kiemelt propagandát.

A létezett cenzúra

„Nálunk nincs cenzúra” – mondta Aczél György egy francia újságírónak.⁴ Ez a pimasz hazugság késztetett arra, hogy könyvkiadói, szerkesztői tapasztalataim alapján megpróbáljam leírni, dokumentálni: Magyarországon *van* cenzúra. Akkor már nem voltam könyvkiadói szerkesztő, de megindult a majdani cenzúrázatlan (szamizdat) folyóirat megjelentetésének előkészítése. Sorra megkerestem volt kollégáimat, már azokat, akiknek elmondhattam, mire készülök, köztük mindenekelőtt Domokos Matyit, Réz Pált, hogy adatokat gyűjtsék tőlük megjelenésre érdemes művek elutasításáról, kiadásuk késleltetéséről, mondatok származásáról, szöveggyomlálásáról. De persze felidéztem a saját szerkesztői emlékeimet is. 1975-ben Komlós Aladár íróportréinak, válogatott kritikáinak, cikkeinek kötetét szerkesztettem.⁵ Volt a kéziratban egy cikk KÖLTŐ NÉLKÜLI ÉVEK címmel, amely 1947-ben a *Haladásban* jelent meg. A nemzet a Horthy-korszakban fajokra és osztályokra, ma pártokra tört. „Egy politikai párt pedig megkövetelheti, hogy szolgáljuk, csak arra az egyre nem képes, hogy versre inspiráljon” – írta Komlós Aladár. „Regényíróra várna az ordenárén »okos« becstelenség rajza, akik mai életünk kulcspozícióiba szivárogtak.” „A volt forradalmároknak ellenzéki versek helyett ma kormánypárti verseket kellene írniok.” Elbizonytalanodtam: vajon nem fog-e valaki aktuális „áthallásokat” felfedezni a huszonnyolc évvel korábban közzétett írásban. Úgy gondoltam, meg kell mutatnom a cikket a csoportvezető főszerkesztőnek, hiszen felettesemként ő is felel a könyvért. Bekopogtam Domokos Mátyás szobájába. Néhány perc múlva Matyi jött át az én szobámba. „Ez nem megy: minden szava igaz” – mondta „befelé robbanó indulattal”. Tudtam, hogy az írás fiatalok alapélményeivel vág egybe. Az előző mondatban három szót azért tettem idézőjelbe, mert azok így szerepelnek KÖNYVKIADÓI CENZÚRA MAGYARORSZÁGON című írásom második részében, amely a samizdat *Beszélő* 9. számában jelent meg 1984 februárjában.⁶ Csak akkor nem írhattam meg, ki volt a jelenet másik szereplője, bár a „befelé robbanó indulatról” sokan ráismertek.

A „létezett szocializmusban” „nem létező cenzúra” (ezek az ő kifejezései) pályakezdés-től foglalkoztatta Domokos Mátyást: a nem létező nagyon is létező és érzékelhető működését tizenkilenc könyv példáján mutatta be fentebb már említett rádiósorozatában és a műsorok alapján készült LELETMENTÉS című könyvében. Ezek az esszék a cenzúra működésének vérlázító dokumentumai mellett a történeteket az áldozatok oldaláról is bemutatják. Jékely Zoltán ÁLOM című kötetének betiltása után írta ALTATÓ című versét: „Húznak a ludak magasan, / Elmennek innen, okosan. / Messzire mennek jég, hó elől – / Ne nézz rájuk: a vágy megöl.” Akkor, 1948-ban a totalitárius rendszer látszólag még nem volt totális. Az Országos Könyvhivatal döntésével szemben a szerző még segítséget kérhetett a Magyar Művészeti Tanácstól. A kiút azonban csak formális volt, a Hivatal

hamarosan megerősítette a tiltást. A kötet kiszedett levonata azonban megmenekült: a költő a Tanács irodalmi szakosztálya titkárának, Domokos Mátyásnak ajándékozta könyve egyetlen példányát. Jékelynek 1947-ig tíz könyve jelent meg, majd 1955-ben visszatérhetett az irodalomba. Lator László költői indulását ellenben huszonegy évvel késleltette a létezettben nem létező rendszer. Ettől a költészettől nincs mit várni, mondta ki a verdiktet Fodor András naplója szerint 1949. március 9-én, az Eötvös Collegium rendszeres vitaestjei egyikén Falus Róbert: „*Ahogy kiirtottuk a politikai megfelelőjét, úgy fogjuk kiirtani ezt is.*”⁷ A cenzúra köztudottan nem szűnt meg a „puha diktatúra” majd három évtizede alatt sem, csak kiszámíthatatlanabbá vált, az elutasítások felháborító szövegei pedig elképesztő ostobaságokkal váltakoztak. Pilinszkytól, akit az „enyhülés” jeleként az irodalompolitika 1958-ban vissza akart hozni az irodalmi életbe, Illés Endre Pándi Pál és Király István lektori véleménye alapján azt kérte, egészítse ki kötete anyagát néhány verssel, „*amelyek mégiscsak megcsillantanak valamelyes reményt a létezésben*”. (A Szépirodalmi Könyvkiadónak több mit húsz szerkesztője volt, de minden kicsit is bizonytalan kérdésben egy külső munkatárs, Pándi döntött.) Ennek a kérésnek a nyomán keletkezett a RAVENSBRÜCKI PASSIÓ és a HARMADNAPON. Ez az utóbbi, Pilinszky legkatolikusabb verse, ki is rí az 1960 előtti – Radnóti Sándor kifejezésével – misztikus költészetéből, amelynek kulcskifejezése a „*levegőillen prés*”. Bizarr belegondolni, hogy ezt a verset, amely a *senkiföldje* kietlenségével Jézus feltámadásának hitét szegezi szembe, két kommunista cenzor spanyolcsizmája sajtolta ki a költőből. Ennél csak az bizarrabb, hogy az egyik lektor, akinek nevét Domokos tapintatosan elhallgatja, ötszáz-ezer példány kiadását javasolta, mivel e lírát „*viszonylag csak kevesen értik és élvezik*”.⁸ A HARMADNAPON végül ezer példányban jelent meg, megjelenése után néhány nappal már a bolti ár sokszorosáért lehetett megvásárolni az Ecserin. Valamivel később egy amerikai újságíró nekiszegte a kérdést a költőnek, mi magyarázza ezt az alacsony példányszámot, holott ismeretei szerint harmincezer példány is elkelne a kötetéből. Pilinszky nem volt az az ember, aki panaszkodni kezd, meg a helyzete sem volt olyan, hogy megengedhesse magának a rendszerkritikát. Lehet – felelte –, de ha harmincezer példányban jelenne meg, legfeljebb ezret vennének meg belőle.

1976-ban a Kádár-rendszer hivatásos-hivatalos publicistái, E. Fehér Pál, Faragó Vilmos szinte egy időben vetik fel, miért nem jelennek meg újabb kiadásban olyan tanulmánykötetek, amelyek korábban azóta is lezáratlan vitákat váltottak ki. E. Fehér Molnár Erik 1969-es tanulmánykötetét, továbbá Veres Péter tanulmányait hiányolja.⁹ Faragó pedig egyenesen azt kéri számon, hogy a kritika miért nem foglalkozik „*olyan eszmeileg igazlamosan ellentmondásos életművekkel, mint a Németh Lászlóé például...*”¹⁰ A kritikus foglalkozás persze nem feltétlenül jelent megjelentetést, a kommunista kritika rendszeresen bírált olyan műveket, amelyeket az átlagolvasó nem ismerhetett meg. Domokos Mátyás azonban az 1977 decemberében megjelent UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN című kötetében (amelyet 49 éves korában, 25 év szerkesztői munkával a háta mögött) első könyveként adott közre, úgy tesz, mintha a fenti két szerző hiánykönyvek sorának kiadására tett volna javaslatot. Írásaikra utalva sorolja fel, hogy nem kaphatók Halász Gábor és Szerb Antal tanulmányai, Babits esszéi, nem is beszélve olyan „vitatható” művekről, mint Kemény Zsigmond röpiratai. A sort Németh László politikai írásai zárják: „*a termékeny eszmecseréhez*” „*mindenekelőtt Németh László szövegeire van/volna szükség*”.¹¹ A tanulmány első része ezért a mondatért íródott.

A második – a középső – része szól a kéziratról, a SORSKÉRDÉSEK, Németh László politikai írásai ezer kéziratoldalmi gyűjteményéről. A tanulmány alapja az a 13 oldalas

szerkesztői jelentés volt, amelyet Domokos Mátyás a Szépirodalmi igazgatója, Illés Endre utasítására írt 1975 decemberében a Kiadói Főigazgatóság – a nem létező cenzúra hivatala – számára, hogy üssék rá végre a Nihil obstat bélyegzőt az engedélyezési lapra, amely nélkül szabályszerűen egyetlen kézirat sem léphette át a nyomda küszöbét. A jelentésnek arról kellett meggyőznie a főigazgatóság döntéshozóit, hogy ne féljenek, nincs ezzel a könyvvel semmi probléma. Ez a gyakorlati cél az ellentéte volt annak, amit Domokos Mátyás a leginkább kívánatosnak tartott: a termékeny eszmecserének.

Az egyik kényes pont Németh írása Sztálin A LENINIZMUS KÉRDÉSEI című művéről. „*Lenin szavakat talált a történelem számára – idézi Domokos Mátyás Némethet. – Sztálin a szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet.*” „*Elképzelhető-e szemléletesebb és pontosabb megfogalmazása a dogmatizmusnak?*” – kérdezi Domokos Mátyás, a szerkesztő-esszéista. És még hozzáteszi: „*Sztálin mindennek ellenére mégiscsak hűségesebb folytatója a lenini örökségnek, mint Buharin, Trockij vagy Zinovjev.*”¹² De Németh azt is írja (s ezt Domokos már nem idézi): „*Lenin orosz volt: a cárizmust akarta megdönteni, a cár szolgálait elsöpörni, az orosz milliókat emberi élethez juttatni; [...]. A marxizmus ennek az indulatnak csak a fölvetett nyelvújrása volt; ebben különbözött ő a Trockij-féle nemzetközi forradalmároktól, akik ismerték Marxot, de sosem tudtak volna Oroszország nyelvén beszélni.*” (Ez egyébként nem igaz: Trockij mint a polgárháború győztese rendkívül népszerű volt, Sztálin ezért rettegett tőle.) És nem idézi a tanulmány legfontosabb, legigazabb kérdését: „*Nincs elég hivatalnokotok, hogy a dolgozókból is hivatalnokokat akartok faragni? Lehet egy országban mindenki hivatalnok? Nem, barátom, ahol mindenki hivatalnok, ott az emberek nagyobb felől rabszolga lesz, a kisebbikből pedig munkavezető.*” A főigazgatósági cenzorok azonban ismerték (vagy fellapozták) Németh László teljes szövegét. Meg ott volt a Németh László-i Sztálin-portré: „*A hang eleinte rokonszenves: egyszerű ember magyaráz egyszerű embereknek; mintha a szilasbalhási tudós masinásgazdát hallanám, amint a részeseznek felel.*” „*Ennek az embernek agyara a marxizmus; ez az ember a saját homloka magasságáig akarja lehúzni az orosz mennyezetet.*”¹³ Néhány évvel korábban a szovjet követség kívánságára a budapesti Bölcsészkar orosz tanszékéről kirúgtak egy fiatal tanársegédet. Egy könyvkritikában azt írta a szerencsétlen, hogy a sztálinizmus eltorzította a szovjet ember jellemét. Ez tanít orosz irodalmat, aki szerint a szovjet ember el van torzulva? A főigazgatósági potentátoknak görcsbe rándult a gyomra. Sztálin lehetett zsarnok, gyilkos szörnyeteg, de szilasbalhási masinásgazda – azt azért nem.

A faj Németh Lászlónál nem embertani fogalom, hanem erkölcsi – fejtegeti Domokos Mátyás az író mondatait idézve. „*Szintézis eredménye a faj. Történelmi és társadalmi erők préselik egy musttá az egy présbe esett emberszólót.*” De az ember mégse szólólé. Mi van azzal, aki ki akar szállni a közös présből? Meg azzal, akit a szőlősgazda korcs szőlőszemnek tekint, és nem teszi be a puttonyba? „*Nem turániak és nem árják vagyunk, hanem magyarok*” – mondja – kiemelt szedéssel – Németh László.¹⁴ Csakhogy a magyarok se egyanyagúak: van köztük hígmagyar meg mélymagyar, attól függően, hogyan élik át a magyar sorskérdéseket, a magyar élet mély tragikumát. „*Csakugyan magyarabb Kármán, mint Kölcsey?* – szegezte Németh Lászlónak a kérdést Babits PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL című esszéjében. – *S Kölcsey és Eötvös kevésbé »magvasak« Kármánnál, mert nem »mélymagyarok«? Micsoda játék ez nagyjaink nevével?*”¹⁵ A faji kérdés, a magyarság kérdése nem volt elválasztható a zsidókérdéstől. „*...éppen ez volt a harmincas évek egyik jellegzetes, szinte kikerülhetetlen zsákutácska*” – írja Domokos Mátyás. Majd ismét Némethet idézi: „*Mondjuk ki világosan, hogy nem vagyunk antiszemita.*” A Hatvanyval vitázó cikknek „*dacos-gógös-sértett gesztus*”-ként provokatív címet ad: EGY KÜLÖNÍTMÉNYES VALLOMÁSA.¹⁶ Rengeteg idézettel lehet és

szokták bizonyítani Németh László antiszemitizmusát, és rengeteg szöveggel lehet bizonygatni, hogy mindez csupán kortünet, Németh nem úgy gondolta. Ebbe a polémia-ba nem mennék bele, csak egyetlen helyet idézek a KÉSZÜLŐDÉS-ből, mert az különösen szíven ütött: „*Szomory Dezső, aki magyargyűlöletét már nem palástolja, de faja hatezer éves múltjáról annyi melankolikus gyöngédséggel beszél, igazabb író, mint aki hasonló lelkiállapotban semleges témákon kendőzi műmagyarrá magát. Igazabb író, de nem magyar író.*”¹⁷ A második szárszói beszédben (1943. augusztus 25.) Németh a háború utáni rendezés esélyeit elemzi. Az országot két rossz fenyegeti: az angolszász kapitalizmus és a szovjet bolsevizmus. Az 1944-ben publikált változatból Németh kihagyta a metaforát a kését köszörülő Shylockról, aki a magyarság szívéet készül kivágni. De az benne maradt, hogy a békének a zsidók lesznek a súgói, még hozzá nem a szemérmes kultúratisztelő, hanem az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóság.¹⁸ A szárszói beszéd bőven kínált témát termékeny eszmecserére; mindenekelőtt azt lett volna érdemes megvitatni, igaza volt-e Németh Lászlónak, amikor egyenlő súlyú veszélyt látott Magyarország számára az angolszász kapitalizmusban és a szovjet bolsevizmusban. Ezt a kérdést azonban egy szerkesztői jelentésben akkor sem lehetett felvetni, ha a szerkesztő, mint írja, tisztában volt vele, hogy munkája csupán „magyardolgozat”, amely a döntéshozókat semmiről se fogja meggyőzni. Legfeljebb azon lehet így utólag elgondolkodni, helyesen tette-e Domokos Mátyás, hogy szerkesztői jelentését irodalmi tanulmányként közreadta. Hisz természetesen tisztában volt vele, hogy a (reménytelen) cél, a főigazgatósági vagy pártközponti tisztviselők meggyőzése érdekében át kell siklania a Németh László-i életmű valóságos problémái felett. A cenzúrának, illetve a cenzúrát működtető rendszernek ez is az egyik súlyos kártétele, hogy a tisztességes elemzőt, akár híve, akár ellenfele a rendszernek, megfosztja a szókimondó bírálat lehetőségétől. Hiszen akár dicséri a művet rendszerkritikus tartalma miatt, akár elmarasztalja ugyanezért, kritikája mindenképpen feljelentésszámba megy. Tegyük még hozzá, hogy a cenzúrának ekkor, az 1970-es évek közepén, már rég nem az volt a funkciója, hogy elrejtse információkat és műveket a közönség elől. Hiszen a Szabad Európát százezrek hallgatták, a samizdatot, néhány évvel később, ezrek olvasták, Petri György betiltott verseit Vallai Péter előadásában többen hallották, mint ahányan elolvasták volna. A cenzúra arra szolgált, hogy törv. védve bélyegzővel lássa el azokat a műveket, amelyek legalább a túrt kategóriába belefértek, kijelölve ezzel az engedélyezett szabadság határait. De művek e határokon kívül is léteztek.

A tanulmány zárórésze, amely csak 1996-ban jelent meg a LELETMENTÉS című kötetben, a kézirat hányattatásairól szól. A legszomorúbb talán az az adalék benne, hogy Illés Endre, a kiadó igazgatója becsapta az egyik legközvetlenebb, legtöbbre tartott munkatársát. Utasítása alapján Domokos Mátyás megszerkesztette a SORSKÉRDÉSEK című kötetet, és megírta a szerkesztői jelentést, azt azonban nem küldték el a Kiadói Főigazgatóságnak. Ehhez az igazgatónak be kellett avatkoznia a megszokott munkafolyamatba, utasítást kellett adnia a titkárság vezetőjének, hogy a jelentést ne továbbítsa a szokásos módon a főhatósághoz, erről a tényről azonban ne tájékoztassa a kötet felelős szerkesztőjét. Ezeket a technikai részleteket Domokos Mátyás nem említi, én is csak következtetni tudok rájuk. Fontosnak azért tartom őket, mert ismét igazolják, hogy a diktatúrában, a mégoly puha diktatúrában is, „mindenki szem a láncban”, a hazugságok és elhallgatások rendszeréből senki, „a kádári kisember” sem maradhat ki. Domokos csak annyit ír, de elég sokat mondóan, hogy Illés Endre nem akarta az engedélykéréssel megrontani „*a békés egymás mellett vacsorázások levegőjét*”. A megjelenés ügye pedig nem

haladt előre, bár Aczél György, mint Illyés írja a naplójában, már Laciként emlegette az öt éve halott író. S időközben a *Tiszatáj* közreadta a kiadatlan kötet előszavát, Demszky Gábor pedig szamizdatban megjelentette Németh erdélyi útinaplóját, amely első megjelenése idején jelentős vitát kavart mind Magyarországon, mind Erdélyben. A tragikus és groteszk történet groteszk módon ér véget. 1988 januárjában a Németh László Társaság elnöke fordul a művelődési miniszterhez a kiadás érdekében. Az elnök Király István volt, a népi írókat elítélő 1958-as pártállásfoglalás megfogalmazója, a miniszter pedig Köpeczi Béla, sok éven át a Kiadói Főigazgatóság vezetőjeként a cenzúra megismélyesítője. A kiadásnak akkor már persze nincs akadálya. Omló falba könnyű szöveget verni, csak nem érdemes. A Németh László-sorozat megkésített zárókötetét visszhangtalanul kerül a könyvesboltokba. Vajon „*időközben a társadalom érzéketlenné vált a saját sorskérdései iránt?*” – teszi fel a kérdést írása lezárásaként keserűen Domokos Mátyás.¹⁹ Pedig a zárókérdésnek talán inkább így kellene hangzania: Léteznek-e (még) a Németh László-i értelemben vett sorskérdések? Eldőlt-e a vita a magántulajdonon és a versenyen alapuló kapitalista gazdálkodás, illetve az állam vezérelte irányított gazdaság között? Rosszul teszi, aki az efféle kérdéseknek csak történeti jelentőséget tulajdonít.

Domokos Mátyás a szegedi egyetemen Bibó hallgatója volt. A *Válasz* első számában olvasta A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA című cikket, ez tette Bibó csodálójává. Nemzedéke, mint írja, „*a kozmikus eufória és az apokaliptikus pesszimizmus véglelei között hánykolódott*”: Ady, Szabó Dezső, Móricz és a népi írók olvasójaként szemben állt a Horthy-rendszerrel, amelyet a háború elsodort, de szemben állt az új világgal is, amelyet a Liberátorok és a T-34-ek hoztak el Magyarországra. 1981-ben nem írhatta le, de nyilván szemben állt a szovjet megszállás durvaságával, a pártok lihegő versenyfutásával meg a kommunista párt nyomulásával. (Én csak hatéves voltam, de ma is emlékszem az orosz katonára, aki a szegedi Móra Múzeum előtti park medencéjénél fejbe rúgott egy, a medence kávján ülő fiatal nőt: a nő a földre rogyott, a fejéből ömlött a vér, de a katonát senki sem merte feltartóztatni.) A békeszerződés, ez már egyértelmű volt, teljes mértékben visszaállítja a trianoni határokat (sőt három további községet csatol Csehszlovákiához): Magyarország tehetetlensége és a győztesek közönye a nemzetiségi-nyelvi határok kérdésében elkeserítette a magyar társadalom többségét. Ebben a helyzetben írta le Bibó: „*Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen.*” A fiatal irodalmár számára azonban ennél a politikai imperatívusznál is fontosabb lehetett Bibó lélektani érzékenységése, amely képessé tette arra, hogy megértse az egymással szemben álló fájdalmakat: „*[...] bármennyire fennmarad a demokrácia és a náciizmus között az értékkülönbség, azért annak az anyának a fájdalma között, akinek a gyermekét egy német halálgárban elpusztították, és annak az anyának a fájdalma között, akinek egy csehszlovákiai koncentrációs táborban vagy az országúton éhen halt gyermekét újságpapírosban eltemették, semmiféle értékkülönbség nincsen.*” Domokos Mátyás szegedi találkozásuktól kezdve mesterének tekintette Bibót, akinek eszméi olvasatában közel álltak Németh László gondolatvilágához: mindkettőjük számára, véli Domokos, meghatározó jelentőségű volt Gandhi szemlélete. Írásában Domokos azonosnak tekinti a satyagraha Gandhi-féle eszméjét „*az igazságon alapuló becsületlen alku*” bibói koncepciójával. S ez az azonosítás korántsem önkényes, hiszen Gandhi számos írásában kifejtette, hogy a satyagraha több mint passzív ellenállás. Része ugyanis a ragaszkodás az igazsághoz, célja pedig nem az ellenfél legyőzése, hanem meggyőzése arról, hogy erőszak helyett az együttműködést válassza.²⁰

Másik Bibóról szóló írásában, amely a *Holmiban* jelent meg 1996 augusztusában, a nézetazonosság Bibóval (és Németh Lászlóval) még határozottabb és konkrétabb. Ez az írás, amelynek címe Tandorit idézi (EGY „TALÁLT DRÁMA” MEGTISZTÍTÁSA), Bibó periratainak Kenedi János által sajtó alá rendezett kötetéről szól. Kihallgatása során Bibó elmondta, hogy olyan államformát kívánt, amelyben „a demokratikus szabadságjogok teljes érvényesülése mellett a szocializmus építése is folyik”. Majd hozzátette: az úgynevezett gazdasági szabadságot, a kizsákmányolás szabadságát nem sorolta a demokratikus szabadságjogok közé. Ezt a rendszert, amelyet Bibó „demokratikus szocializmusnak” nevezett, a kihallgatók hivatali kötelességükhöz híven revizionizmusnak, a kapitalista társadalmi rend fokozatos visszaállítása elméletének minősítették. Pedig Bibó komolyan gondolta, amit mondott. Álláspontja közel állt ahhoz, amit Németh László is vallott az 1956. november 2-án megjelent EMELKEDŐ NEMZET című cikkében. Ebben Németh a forradalom győztesnek tetsző pillanatában a szocializmus megőrzése, de egyúttal „a magyar természethez, gazdasági helyzethez idomuló alkalmazása” mellett érvelt. Rokon nézeteik megítélése szempontjából nincs jelentősége, hogy Németh 1957-ben Kossuth-díjat, Bibó életfogytiglani börtönbüntetést kapott.

Domokos Máttyás 1981-es Bibó-esszéje a demokratikus ellenzék által kezdeményezett BIBÓ-EMLEKKÖNYV számára készült. Bibó újrafelfedezése az 1970-es években nagyrészt Kenedi János (és mellette Szilágyi Sándor) érdeme; Kenedi makacs erőfeszítései nélkül aligha jött volna létre a kötet, amely az eredeti terv szerint Bibó hetvenedik születésnapjára (1981. augusztus 7.) készült volna. A demokratikus ellenzék szellemi vezetői, Bence György és Kis János, mint írásukból kiviláglik, elsősorban a „határolt forradalom”, a hatalom és a társadalom közötti tisztességes, alkotmányosan szabályozott megegyezés ideológusát látták Bibó Istvánban; a harmadik út lehetőségét, a korlátozott magántulajdon és a parlamentáris demokrácia együttesét, amely a népi ellenzéknek továbbra is ideálja volt, nem tartották reálisnak. (Ugyanakkor, a maga módján a demokratikus ellenzék is harmadikutas volt: az 1987-ben megjelent TÁRSADALMI SZERZŐDÉS összegegyeztethetőnek vélte a tőkés magántulajdont és a dolgozói öngazgatást.) Domokos Máttyás, a Bibó-per kihallgatási jegyzőkönyveit bemutató kötet értékelésében, anélkül, hogy egyetlen nevet is említene, egyetemesen marasztalja el az új Bibó-felejtés vétkében a Bibó-reneszánsz egykori részeseit. „A *prolongált Bibó-felejtés legerősebb mozgatórugója minden jel szerint az »eszmévé finomult« 1956-os magyar forradalom követeléseinek elutasítása. Nem mindenestül persze, csupán két alapvető vonatkozásban: a társadalmi szociális igazságtéves és a nemzeti szabadság követelését illetően. A Varsói Szerződés helyébe lépő multinacionális tőkének ugyanis mindkettő útjában áll [...]» Ez 1996-ban Csurka pártjának, a szélsőjobboldalnak a hangja volt, ma pedig a kormányt támogató tüntetők hangja. Természetesen lehet valaki antikapitalista, antiglobalista, euroszeptikus, pártot is alapíthat ezekre az eszmékre. De azt állítani, hogy a multinacionális tőke (vagy később az Európai Unió) a Varsói Szerződés helyébe lépett, szintiszta demagógia. Ha Magyarország az unió tagjaként külön úton kíván járni, nem a „testvéri tankoktól” kell tartania, hanem tagsági jogainak felfüggesztésétől. Domokos gúnyosan ír azokról, akik úgy idézgették Bibót „*derűre-borúra, mint korábban Lenint, Lukácsot vagy Marxot, míg át nem nyergeltek Nietzschére és Heideggerre*”.²¹ Vajon kinek szól ez a nevekhez nem kötött oldalvágás, amely számos írásában előbukkan? A BIBÓ-EMLEKKÖNYV hetvenöt szerzője közül Domokos aligha tudott volna rámutatni ilyenekre. Hiszen pontosan tisztában volt vele, hogy szerzőtársai közül (továbbá szerkesztőtársai közül a *Holminál*) azok sem újták a citatológiát, akik az 1970-es évek első felében még marxistának vallották magukat. Az idolt váltó citatológusok,*

a hajdani tud. szoc.-előadók, akik a marxizmus–leninizmust breviáriumként vagy kiskatéként kezelték, a 90-es évek közepén már inkább a jobboldal ideológusai között szerepeltek. Csak az a kérdés, hogy ezt az írását Domokos Mátyás miért a *Holmiban* közölte, miért nem például a *Kortársban*, ahol a Németh Lászlóról frott cikkei zöme is megjelent. Vajon azért nem, mert ott meg a sajtó alá rendező Kenedi János elismerését nem fogadták (volna) szívesen?

A BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ről készült pártközponti jelentés, szerzői Kornidesz Mihály és Knopp András, a kötet egyes írásainak megjelentetését javasolták, ez ugyanis „a szerzők megosztásának irányába hatna”, és segítene szembeállítani egymással az ellenséges írások és a többi írás szerzőit.²² Domokos Mátyást nem sorolták az ellenséges szerzők közé (igaz, pozitív értékelést sem kapott), így a jelentés mintegy biztatás volt az esszé megjelentetésére. Ennek ellenére a késleltetést és cenzúrázást ez a kézirat sem kerülhette el. A Szépirodalmi éber szerkesztői nem tűrhették, hogy a szerző egyenlőségjelet tegyen „a T-34-esek, a sorozatvető Katyusák és a szőnyegbombázó Liberátorok” közé: a felsorolást az ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS-kötetben a „fegyverek” kifejezés helyettesíti. Az „elmúlt három évtized komor történelmi tapasztalatai” szerkezetből el kellett maradnia a komor jelzőnek. A párizsi békeszerződés nem lehetett „második trianoni békeszerződés”, csupán békeszerződés.²³ A mondatrövidékek egy része, amelyeket a Szépirodalmi meg nem nevezett szerkesztője kihagyásra javasolt, mégis bent maradt a szövegben, jelölül annak, hogy a cenzúra sem volt mindenható. A húzási javaslatok listája a LETTÁRHÁNY című kötetben jelent meg,²⁴ a Bibó-tanulmány csonkítatlan szövege Domokos Mátyás válogatott írásainak többször idézett gyűjteményében.²⁵ Az 1987-es kiadás persze nem tüntethette fel az esszé eredeti megjelenési helyét. Ez az adat azonban a 2007-es kiadásból is hiányzik, holott a háromkötetes válogatás többnyire megadja az írások közlésének idejét és helyét.

Erősségek – gyengeségek

UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN című kötete megjelenésekor (1977) megpróbáltam kikalkulálni, vajon lektori és szerkesztői jelentésekben hány kiadatlan kritikája, tanulmánya, esszéje rejtőzik Domokos Mátyásnak. Egy lektor megírta havonta négy-öt jelentést, ez havonta húsz oldalt, huszonöt év alatt hatezer oldalt jelent.²⁶ Kilenc könyvét rejtette el a kiadó irattárában, mielőtt az elsővel színre lépett. Pedig egy-egy lektori jelentése a városi legenda szerint afféle előszamizdatként járta be az irodalmi köröket. A Sárközi Márta másfél szobás lakásában megforduló írók, például Pilinszky, biztosan olvasták ezeket a jelentéseket. A Pilinszky készülő kötetéről írott jelentés kelte 1958. június 30.²⁷ A nyilvánosság elé került első Pilinszky-esszé keletkezési éve azonban 1971. Már az 1977-es kötet megjelenésekor felvetődött a kérdés, mi magyarázza, hogy Domokos Mátyás, a kivételesen felkészült kiváló irodalmár, a nagyszerű szerkesztő negyvenkilenc éves korában jelentette meg első kötetét, és addig folyóiratokban is viszonylag keveset publikált. Persze a szerkesztő és a kritikus szerepe lényegében ellentétes egymással. Ha a szerkesztőnek az a feladata és célja, hogy biztatással, baráti műhelykritikával javítsa és segítse könyvvé válni az arra érdemes kéziratokat, ezzel nehezen fér össze a személyes szempontokat nem ismerő, bekötött szemű Justitiaként ítélkező kritikus szerepe. De ezen meg az alkati tartózkodáson, szorongáson túl a színre lépés halogatásában az is közrejátszott, hogy a tapasztalt szerkesztőnél kevesen tudták jobban, milyen kemény határokat állít a puha diktatúra az írás és főképp a kritika elé. Bár ezek a határok a 70-es évek második felében valamelyest tágultak, az „elvi” kritika így sem bocsátotta meg Domokos Mátyásnak, hogy „ugyanarról másképpen” szól. Hajdu Ráfis Gábor,

Pándi Pál egyik szócsove, méghozzá Pándi folyóiratában, a *Kritikában* le is írja, hogy a kötet írásainak nagyobbik részét „igenis vitathatónak” tartja; a korabeli kultúrpolitikának ez a kedvenc szava a „túrt” kategórián belül a kettes alá minősítést jelentette. Domokos „nem nacionalista”, írja a *Kritika* kritikusa, de „egy – olykor túlhevült – nemzeti érzés [...] indítja minduntalan polémiaira”.²⁸ Aki végigélte a *Válasz* és az *Újhold* kikészítését, a gleichschaltolással szembeszegülő szerzők elhallgattatását 1948–49-ben, az az ilyen mondatoktól úgy érezhette, nyakán a kés. Szerencsére azonban a rendszer már a hanyatló periódusába lépett (bár azt senki sem gondolta, hogy csupán tíz-egynéhány éve van hátra), és a kritikák számszerűen nagyobbik része Domokos Mátyás mellett foglalt állást. Csűrös Miklós, mintha Hajdu Ráfissal vitázna, kimondja, hogy „a *Domokos tanulmányai-ban körvonalazott eszmény a »való világ drámájával« megküzdő, a szó mély értelmében politikus és egyszersmind realista irodalom*”. Továbbá: „*irodalomszemléletének kardinális kérdése [...] a folyamatos és szerves kapcsolat az előzményekkel*”, a magyar irodalom tradíciójával.²⁹ A korábban már használt kifejezés, a „befelé robbanó indulat” egyszerre áttöri a lávadugót: a következő negyedszázadban Domokos Mátyás tizenhárom kötetet publikál, írókkal, költőkkel beszélget a rádióban, televízióban, Lator Lászlóval társalkodik költőkről, megmutatva, hogy a nyílt színi beszélgetés többnyire kommersz műfajában is lehetséges az irodalom súlyos kérdéseinek felvetése és megvitatása.

Ha a SWOT-elemzések nyelvén próbálom meg összefoglalni Domokos Mátyás kritikai-esszéírói erősségeit és gyengéit, a pozitív oszlopba két kifejezés kerül, a negatívba egy, egy pedig hol erősséggként, hol gyengeséggként értékelhető. A legfőbb erősségek: az elbeszélő személyesség és a filológia alkalmazása a műértelmezés szolgálatában. Gyengeség, amire sajnos Hajdu Ráfis Gábor is utalt: a teória hiánya vagy inkább elutasítása. Írásainak láttató, metaforikus nyelvezete olykor egyetlen képpel megvilágítja egy mű bonyolult összefüggéseit, máskor ellenben éppoly nehezen követhető, mint a negatív példaként emlegetett Kulcsár Szabó Ernő Heideggeren iskolázott szövege.

Az elbeszélő személyességről a jelen írás elején már írtam. Nemhiába egyik legjellegzetesebb műfaja a kérdve kifejtő személyes beszélgetés az írókkal: kritikáit, tanulmányait is igen gyakran kezdi személyes emlékeket idézve. Mándy volt az első „eleven” prózaíró, akit az Alföldről Budapestre került Eötvös-kollégista személyesen megismert. Gyakran volt tanúja, írja a kritikus, „*hogyan készülnek, először fejben, a Mándy-novellák nyersanyagát képező legendás cédulák*”, amelyek egy-egy helyzet, jelenség, történet vagy beszédmód lényegét rögzítik. De az adat- és anyaggyűjtő, „folklorista” író felidézésénél is erőteljesebb a leírás, hogy a megszokott környezetéből kiszakítva bizonytalanná váló Mándy rövid időn belül a maga képére rendezi az idegen világot is. Kölnben is megtalálta a „hazai pályát” egy kávéházban, a dóm közelében. „*Minden szabadidejében itt ült ennek az álomi kávéháznak az egyik üvegablaka mögött, amely a térre nézett. Mándy azonban nem nézett a térre...*”³⁰ Weöres Sándor és Fülep Lajos kapcsolatáról sok elemzésnél többet mond a szürrealisztikus jelenet, amelynek Domokos Mátyás Weöres szerkesztőjeként volt résztvevője. 1956 tavaszán Weöres az elhallgattatás hosszú évei után lehetőséget kapott rá, hogy megjelentesse válogatott verseit. (1947 és 1956 között csak gyerekversei és fordításai jelenhettek meg.) A költő a kötetet, amely a HALLGATÁS TORNYA címet kapta, Fülep Lajosnak akarta ajánlani, az egyetlen embernek, akinek a véleményére igazán adott. Fülep azonban az engedély megadását a kézirat elolvasásához kötötte. Amikor felkeresték a professzort a lakásán, a kézirat már tele volt vörös javításokkal; „*tele van germanizmusokkal* – mondta Fülep. – *Ugrálnak benne, mint a bolhák*”. A beszélgetés lezárásaként kijelentette: „*legfőleg tíz sor van, ami ér valamit. A többivel csinálj, amit*

akarsz! Bánom is én!” Aztán hangosan felolvasta a MEGHALNI című verset. Amikor elhangzott a (nehezen követhető, de megrendítő és gyönyörű) tíz sor, Fülep újra megszólalt: „Micsoda nagy ganef vagy te, Sándor!” A kötet a Fülepek szóló ajánlással jelent meg.³¹

(Hadd tegem hozzá: Domokos Mátyás elbeszélőnek éppen olyan kiváló, mint esszéistának. Lehet, hogy sok jó irodalomkritikus elvetélt novellista: vagy azért nem lesz az, mert hiányzik belőle az elbeszélő fantázia, nem bír elszakadni az emlékezetében megőrzött valóságdaraboktól, vagy azért, mert lenyűgözi az elolvasott művek őserdeje. Bármit akarna megírni, remekművek tucatjai tolnak eléje, amelyekben már benne van, amit ő írna meg. Elbeszélői tehetségének legütösebb bizonyítéka a Sárközi Mártáról írott portrénovella, amely a *Holmi* 2005. májusi számában jelent meg, amikor a szerző már öt éve kivált a szerkesztőségéből. Domokos Mátyás ember- és helyzetábrázoló tehetségét jól érzékelteti az a fejezet, amelyben Basch Lóránt, a Baumgarten-alapítvány ügyvéd kurátora felfedezettjét, Rozgonyi Ivánt, a jóképű ifjú költőt kívánta bemutatni a társaságnak. A bemutatásnak azonban útját állta, hogy Németh László és Pilinszky vitába bonyolódott a lélek természetének középkori felfogásáról. „Kérrrném, nekem az a véleményem, hogy lélek márpedig nincsen!” – vágott közbe Domokos Mátyás elbeszélése szerint a türelmetlen házigazda. „– Hogy magának nincs, azt elhíszem! – replikázott Sárközi Márta. Weöres Sanyi pedig kihasználva a figyelemelterelő közderűlséget, villámgyors mozdulattal elkapta a teáskanna mellé készített rumosüveget, teljes tartalmát beleöntötte a csészéjébe, és egyetlen gyors csuklómozdulattal kihörpintette az egészet, majd ártatlan arccal visszarévedt a létnek külön az ő számára fenntartott dimenziójába.”³² Hátborzongató volta ellenére nem kevésbé élvezetes a kritikus visszaemlékezése az Eötvös Collegiumban töltött idejére, vagy Kormos István portréja [bár ez a kettő nem írás, „csupán” Kelevéz Ágnes, illetve Lakatos András interjújának a leirata], vagy a Szász Imrének írott önéletrajzi levél.³³ Valószínűleg érdemes volna ezeket az elbeszélő jellegű írásokat is kiadni egy kötetben.)

Illyés talán legszélesebb körben ismert verse, az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-i számában jelent meg, de valójában a zsarnokság minden reményt eltípró évében, feltehetőleg 1950-ben íródott. A verset és Illyés személyét övező rágalomhadjárat része volt az is, hogy a verset Illyés, afféle konjunkturalovagként, a forradalom napjaiban írta. Domokos egy nyomozati anyag részletességével írja le, mit csinált Illyés a forradalom napjaiban (október 23-án Miskolcon Szabó Lőrinc estjét vezette be, majd a megbénult vonatközlekedés miatt csak később tudott visszatérni Budapestre), és miért valószínűtlen, hogy Illyés ezekben a sűrű napokban írta volna a terjedelme szerint is hatalmas verset. A nyomozói tényfeltáráshoz az is hozzátartozik, hogy később Illyés nem egyezett bele, hogy a verse megjelenését azok engedélyezzék, akik addig betiltották.³⁴

Pilinszky APOKRIF-ja a *Csillag* 1956. júliusi számában jelent meg, a folyóirat szerkesztője Király István volt. Pilinszky a versjegyzékébe beleírta, és éppen Domokos Mátyásnak szóban is elmondta, hogy a verset 1952 decemberében kezdte írni, és két hétig dolgozott rajta. A HARMADNAPON című kötet megjelenésekor Király István ragaszkodott hozzá, hogy a kötet tartalomjegyzékében a vers címe mellett az 1954-es évszám szerepeljen, talán elfedendő a tény, hogy ez a rendkívüli jelentőségű vers három és fél évig nem láthatott nyomdafestéket.³⁵ De ha a bizonyítékok nem volnának is ilyen egyértelműek, minden olvasó érezheti, hogy a képek, a „mozdulatlan égő ketrecek” meg a „levegőtlen prés” egy iszonyatos diktatúra atmoszféráját sugározzák. Egy olyan diktatúráét, amelynek

nem sejthető a vége, amelynek levegőtlen présében megállt az idő. Amilyen Rákosi uralma volt 1952-ben. (Azt, hogy Rákosi korszakában „állt az idő”, maga Pilinszky mondta egy beszélgetésünk során.)

Domokos Mátyás talán természeténél fogva, talán tekintettel szerkesztői munkájára is, ritkán írt elmarasztaló kritikát – sistergő indulatait inkább vitacikkeiben engedi szabadjárni, ezekben azonban az indulat céltábláját többnyire nem nevezi meg. Negatívan írt 1985-ben Krasznahorkai László *SÁTÁNTANGÓ* című regényéről. Az olvasó elégedetlenségének alapvető oka, fejtegeti a kritikus, hogy a regény belvilága „nem táruul föl, hanem egyre inkább mesterségesen gerjesztett ködökbe burkolódnak”. A mű „csak a modellizált gondolat üres algebrajával szolgál, de nem törődik azokkal a kérdésekkel, amelyeknek a tisztázása, a művészi átváltozás evidenciaélményéhez oly igen szükséges tér-idő koordináták tisztázása nélkül, az élet képének a mű szféráján belül megteremtett indokltsága nélkül a legmerészebben újító regény sem élhet meg”. Domokos Mátyásnak éppenséggel lehet igaza, csak hogy az ellenvetései akár Kafkával szemben is felvethetők. Mint ahogy fel is vetették őket éppen azok, akiknek merev realizmusigénye az esszéista szerint a legnagyobb károkat okozta a magyar irodalomnak. Az újavantgárddal (az *ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS* című, 1987-ben megjelent kötetben ezt a címet viseli a nyolcvanas évek íróival foglalkozó bírálatok ciklusa) Domokos nem a XIX. század realizmusát szegezi szembe, hanem az „életre figyelés” prózaíróit, Móricz, Mándy, Németh László epikáját. Az életre figyelés persze szerintem is nélkülözhetetlen az epikához, csak azt gondolom, hogy Nádas vagy Spiró figyel annyira az életre, mint Sánta Ferenc, akit Domokos a pozitív példák között említ. Mindazonáltal Domokos elismeri Krasznahorkai „nem mindennapi tehetségét”. A regény sikertelenségét „a posztavantgárd sematizmus terrorja” okozza.³⁶

A kilencvenes években, főleg az évtized első felében Domokos Mátyás, ha nem is sűrűn, de rendszeresen közölt kritikát a *Holmi* Figyelő rovatában. Mindjárt a folyóirat második, 1989. novemberi számában szép írása jelent meg Kányádi Sándor verseiről, két hónappal később (1990. január) pedig Tar Sándor novelláiról. Erről az utóbbiról azért is érdemes külön szólni, mert kitűnő példája annak, milyen természetesen tudja Domokos Mátyás szűk terjedelemben is összekapcsolni a mű ismertetését az elemzésével, beleszöve az utóbbiba a saját mondanivalóját a világról. Ezt a kritikát az is megérti és élvezi, aki esetleg nem olvasta Tar kötetét. Tar, mondja Domokos Mátyás, maga is posztmodern író, csak hogy „a posztmodern vízjel” nála „nem az idézőjelbe tett irodalmi hagyomány, hanem az elmúlt (elmúlt?) történelem”. Történetei mögött ott húzódik József Attila reménysege, a munkásosztály, „mely osztályharcban vasba öltözött”, és a futószalag, amelyen a munkásosztály hatalma készül. Ehelyett ott van a munkásszállás (MÉSZTELEP), ahol huszonnégyen vannak egy szobában, vagy a vendégmunkáslét az NDK-ban, erről szól a *HANGULATJELENTÉS*, amelynek egyik szereplője elmondja, „olyanok vagyunk, mint a dögevők, egymást faljuk fel lassan, csak hogy a seggünkbe ne rúgjanak”. Ezt tette a „munkásállam” a munkásosztállyal – üzeni a novelláskötet. A helyzet azonban még ennél is rosszabb: „ez a kifosztás előbb kezdődik – az élet legáltalánosabb, mindenki számára születésétől fogva adottnak, jogosnak, elidegeníthetetlennek hitt lehetőségeiből való kifosztódással”. Mintha a szociológus Kemény Istvánt és a SZETA munkatársait hallanánk.³⁷ És a Veres Péter-i GYEPSOR szegényeire gondolunk, akik a szegénység és a kíméletlen elnyomás viszonyai között is meg tudták őrizni emberi méltóságukat. A következő években Domokos Mátyás még számos kritikát publikált a *Holmi*-ben (Orbán Ottó, Szentkuthy Miklós, Tózsér Árpád, Gion Nándor könyveiről, Pilinszky prózájáról, Esterházy HARMONIA CAELESTIS-éről).

De a számára legfontosabb írókról, költőkről és irodalmi problémákról nem abba a folyóiratba írt, amelynek szerkesztője volt, hanem a *Tiszatáj*ba (Szabó Lőrinc, Illyés, Nagy László, Baka István, Németh László: BŰN, GALILEI), az *Alföld*be (a népi irodalomról, az irodalom felszabadulásáról) és a *Kortárs*ba (a posztmodernről, Babitsról, Ágh Istvánról). A legkedvesebb szerzőiről (Németh László, Illyés, Weöres) írott tanulmányai külön kötetben is megjelentek.

A Weöres Sándorról szóló írások gyűjteménye (a kötet címe, A PORLEPTE ÉNEKES a költő Orpheus-versciklusának első sorára utal) a költő és a kritikus képelt beszélgetésével kezdődik. Ez több, mint kritika, több, mint esszé: szépírói mű. Csak azt nem lehet pontosan tudni róla, hogy ki írta: Domokos Mátyás-e vagy Weöres Sándor. Az egész ugyanis kollázs a költő verses és prózai szövegeiből; Weöres-szövegekre épülnek a kritikus kérdései is. A párbeszéd arról szól, hogy a Weöressel kapcsolatos minden állítás, származzék bár magától a költőtől vagy elemzőitől, egyszerre igazolhatók és cáfolhatók Weöres szövegeivel. „Azért abban mégiscsak van valami bősztító, hogy egy költőt meg se karcoljon a kor, amelyben él”, idézi Domokos Mátyás Illés Endrét, akitől mindig idegen maradt Weöres költészete. „Nem a naptárban élek, hanem a pillanatban, »mely mint a pont kiterjedéstelen«”, feleli a költő a FÜ, FA, FÜST című vers csecsemőjének szavaival. De: „főlősleges is keresni a választ az idő kérdésére”. Hiszen a RONGYSZÖNYEG 84. darabja megadja a feleletet: „az esemény jön és elsuhan, az emlékek száz ideje van”. „Nem igyekszem megörökíteni személyem, életem, vágyaim, érzelmeim, gondolataim kis számárféjszkét”, állítja a költő. De: „Életrajzom, egyébként, bár erre sosem törekedtem, verseimből is kiolvasható.” „Várjatok – vágja oda támadóinak, akik önzéssel vádolják –, pékműhely van odabenn, majd táplál most még forró kenyereket.” De vajon mi a fontosabb: „A pék, aki süti a kenyeret, vagy a műhely, ahol sült a kenyér.” „Magam is azt hiszem, hogy tele vagyok a kor tépéseivel és tüskéivel, mint egy sündisznó”, mondja a költő, aki állítólag kívül él az időn. „Elég sok olyan versem van, amit »közéletinek« nevez a mai szóhasználat.” „A szerelmi vágy, amely – mint a visszaforrás ösztöne – benne fészkel minden élőlényben, szintén az »ős-egész« bizonyítéka. Az ösztön emlékezete az elveszített ős-egészre. [...] A nő [...] több lehetőség, mint a férfi: anya, feleség, szerető, meretrix, regina.” „A költő a teremtés és az anyaság két limese közt, tökéletlenül ugyan, de mindig kétnemű. Erről a titkos tudásról beszélnek a mítoszok és Shakespeare drámái, aki a Vízkeresztben, az Ahogy tetszikben vagy a Tévedések vígjátékában ismételtelen eljátszadott a nemek cseréjének a gondolatával.” „...amikor a maszkot viselem, a maszk is visel engem: amikor Lónyay Erzsébetet mintáztam, ő is folyton alakított rajtam.” Lónyay Erzsébet versével vall a költő a nemzeti költészethez, a nemzethez való viszonyáról: „Magyar századok / Kohójában forrott s ájult a vérem, / Hazámat mint természetes leget / Szívom, nem érzem, s róla hallgatok.” A párbeszéd végén az évszám: 1976–1946. Ez a furcsa keltezés visszaul a párbeszéd első részére, Szent Ágoston VALLOMÁSAI-nak kérdésére: „van-e vajon az időnek iránya, és hogy merre hömpölyög. A megélt múltból a jövő felé tart vagy éppenséggel megfordítva; a meg-nem-élt jövő felől belépve tudatunkba áramlik vissza a múltba?” Egyúttal ez a felelet a felvilágosult kérdésre: Ha Isten látja a jövőt, miért nem állja útját a szörnyűségeknek? A válasz: mert már megtörténtek!³⁸

Az Illyésről szóló esszéit, a vele folytatott beszélgetéseit, a rá való emlékezéseit ADÓSÁGLEVEL címmel gyűjtötte kötetbe és adta közre 1998-ban Domokos Mátyás. A gyűjtemény sok izgalmas, remek írása közül hadd emeljek ki egy, ha úgy tetszik, „hagyományos” verselemzést: EGY ILLYÉS-VERS MARGÓJÁRA – FÉL ÉVSZÁZAD TÁVOLÁBÓL (1982). Az elemzés tárgya a KOLDUSOK című vers, amely nem tartozik az életmű legismertebb darabjai közé. Mintegy előtanulmányként íródott a PUSZTÁK NÉPÉ-hez: a *Nyugat*ban jelent meg

1932 decemberében; a PUSZTÁK NÉPE közlését 1934 júliusában kezdte meg a *Válasz*. De a megjelenés időbeli közelségén túl a két művet még szorosabban összeköti, hogy a vers anyaga, a pusztai koldusok vonulása szó szerinti egyezésekkel olvasható a szociográfia 14. fejezetében. A vers látomása azonban nemcsak a cselédtartó uradalom Illyés által felfedezett és leírt valóságával rokon, fejtegeti az elemző, hanem Brueghel NYOMORÉKOK című képének, Goya CAPRICHOS-sorozatának alakjaival, Baudelaire Párizsának nyomorgóival, Blok orosz koldusaival. De még a szürrealizmuson, a párizsi avantgárdon iskolázott (s azt maga mögött hagyó) költő nyelve meg a társadalmi forradalom igénye és ígérete, amely szolidaritást teremt a cselédházak szegényei meg a szörnyű sebekkel borított koldusok között, sem volna elegendő, hogy megmagyarázza a vers hatalmas lendületét. Ehhez nélkülözhetetlen még a költő minden racionalitással dacoló vallomása a vers végén: „*s mégis / hogy mentem volna velük én is / el, ki a messzi nagy világba*”.³⁹ Illyés életem át nem múló menekülésvágya és a menekülés lehetetlenségének tudomásulvétele jelenik meg ebben az életre szóló egyetlen képben. Domokos Mátyás felidéző interpretációja meggyőző, hogy Illyés az alakját körülindázó politikai megfontolások, életművének hullámvasútsorsa ellenére mindenekelőtt – nagy költő.

Az elemző azonban, még ha az alkotó védelmét, műve jelentőségének felmutatását tekinti is feladatának, nem mehetne el említés nélkül azok mellett a belső ellentmondások mellett, amelyeket Illyés bírálói minduntalan a szemére vetnek a költőnek. Nem az agyoncsócsált személyes kapcsolatokra gondolok, hogy pertu viszonyban volt Gömbössel, Imrédyvel, Rákosival, Kádárral és Aczéllal: mindezt úgy is lehet értelmezni, hogy nagy hatalmú politikusok meg teljhatalmú diktátorok tülekedtek azért, hogy megszerezzék a költőfejedelem barátnak tetsző, valójában leereszkedő kézfogását. Vas István írja, hogy Illyést, részben éppen a szerteágazó politikai kapcsolatai miatt rendkívül okos embernek tartották; ehhez képest nem vették észre, „*hogy az élet, a történelem, a politika, de még emberek és művek megítélésében is [...] mennyiszor téved*”.⁴⁰ Úgy vélem, olykor téved a nagy gondolati verseiben is. Meg kell vallanom, mindig értetlenül olvastam a nagy Bartók-vers nyitókérdését: „*Hangzavart?*” Zenészek gyakran elmondják, Bartók művei, hangszerelése, kottái átgondolt rendet, szigorú logikát tükröznek. Persze a kérdés nem Illyés kérdése, hanem Bartók és a modern zene ellenségeié, azoké, akik 1925-ben, 1931-ben, 1941-ben, 1949-ben levetették a műsorról A CSODÁLATOS MANDARIN-T. De vajon Bartók zenéjét kifejezik-e az illyési metaforák: a „*Földre hullt pohár felcsattanó szitok-szava*”, „*a fűrész foga közé szorult reszelő síkogató jaja*”? Úgy tetszik, Illyés maga is hangzavarnak hallja Bartók zenéjét, de harmóniáért kiáltó hangzavarnak. Csakhogy Bartók drámai, szorongató, fájdalmas – de nem hangzavar. Maga Illyés is megvallotta 1967-ben: „*Bartókról írt versemben is a zeneszerző karakterét, az emberi mivoltát akartam bemutatni, mert hisz a zenei képességét távolról és nem szakértőként tudom csak követni*”.⁴¹ Még kevésbé tudok megbékélni a másik nagy gondolati vers, A REFORMÁCIÓ GENFI EMLÉKMŰVE ELŐTT mondanivalójával. A vallásháborúk hosszú időre tönkretették Európát. Illyés felteszi a kérdést: „*Hiszed, hogy volna olyan-amilyen / magyarság, ha nincs – Kálvin? / Nem hiszem*.” Mintha nem éppen Bibó írta volna meg, méghozzá az apósával, Ravasz László református püspökkel folytatott képzelt párbeszéd formájában, az UCHRONIÁ-t, azt a sosem volt világot, amely akár létre is jöhetett volna, ha a katolicizmus és a protestantizmus nem harminc év pusztító háború után jut megegyezésre. „*[...] szobádban volna villany, / ha nem lép Giordano Bruno a tűzbe?*” Miért ne lenne? Ez Marx, de a maga durva formájában inkább Lenin és Sztálin álláspontja: a történelem determinált, a világ csak a szükségszerű osztályharcok, forradalmi áldozatok révén jut előre. Ezzel szegezte

szembe Bibó a magáét: a történelem legalább annyira osztálykompromisszumok története, mint az osztályharcoké. Vajon Domokos Mátyás miért nem kapta fel a két idol, Illyés és Bibó meg nem történt, de kézenfekvő vitáját? S a FÁKLYALÁNG! Valamikor 1953 első hónapjaiban láttam, tizennégy évesen. Ungvári László (Görgey) a szögletes, katonás mozgásával náci tisztet játszott, Bessenyei (Kossuth) meg ősbolsevikot, afféle, egyre inkább leninistává váló forradalmi vezetőt. „S a legártóbbak, akik maguk sem hiszik ellenségnek maguk – mondja Kossuth Görgeynek. – De mégis azt segítik. De mégis odahúznak.” Rajk is ilyen volt, gondolhatta a néző. Kossuth a harc folytatásának számos lehetőségét vázolja fel. Csakhogy mindegyik meghíusul a megalkuvó, az áruló miatt. Rákosiék fasisztának tekintették a magyar népet, mondják mai politikai vezetők, például Kövér László. Lehet, hogy magukban így gondolták, lehet, hogy egymás közt ezt suttozták, de a hivatalos retorika az ellenkezőjét hirdette; azt, hogy a magyar nép a kommunisták vezetésével szembeszállt a faszizmussal. Hogy is ne tette volna, hiszen négyszáz éven át harcolt a függetlenségért és a szabadságért. Ha egy küzdelem elbukott, annak mindig az árulás volt az oka. A Rákosi-rendszer pökhendi göggel folytatta tovább a XIX. század délibábos, kuruc-függetlenségi történetírását. Andics Erzsébetet, aki Kossuth vádaskodása nyomán Görgeyt árulónak állította be, történelemhamisítónak tekintjük. A FÁKLYALÁNG-ot író Illyés nem volt az?

Domokos Mátyás írásaiban üldözők vannak, akik megcsonkítják, elfektetik a műveket. Meg üldöztek, írók, az előbbieik áldozatai. Üldözött, aki más helyzetben üldöző, vagy fordítva, nem fordul elő. A LELETMENTÉS egyik írása Szabó Pál SZÉPÜLŐ SZEGÉNYSÉG című regénye sorsáról szól. A regénnyel, amelyet az író 1959 első hónapjaiban nyújtott be a Szépirodalmi Könyvkiadóhoz, az volt a baj: a falu népének, amely megindulna a szövetkezet felé, nem az „ellenség” állja az útját, hanem a bürokrácia. A döntéshozók akkor, és még sokáig, rendületlenül hittek az irodalom mozgósító erejében. A cenzor a legnagyobb irodalomtisztelő: úgy véli, egy vers vagy egy regény, ha engedi megjelenni, megrengetheti a világot. „A regény politikai atmoszférája olyan, hogy 1958 táján, tehát megírása idején – írta a könyv szerkesztője 1969-ben – aligha lehetett volna kiadni [...] abban a zaklatott időszakban fölöslegesen bolygatott volna föl nem kívánatos indulatokat. Most, amikor a magyar parasztság...” A regény 1969-ben jelent meg, mondhatni észrevétlenül. De meg merném kockáztatni, tíz évvel korábban sem bolygatott volna föl nemkívánatos indulatokat. Szabó Pál persze nem volt olyan értelemben irodalmi döntéshozó, mint Pándi vagy Király István (bár az Elnöki Tanács tagjaként 1949-től 1958-ig részt kellett vennie kegyelmi kérvények elfogadásában vagy elutasításában), 1947-ben nekirontott Arany Jánosnak, mert verset írt Bárczi Benő rejtélyes haláláról. „János, János, Arany János! A te Benődöt eszi a penész, vagy a fene, mindegy. De a Radvány-környéki nép, Ugra, Geszt, Cséffa parasztsága, az erdő hazug lírájáért országhatáron innen és túl elégtételt követel”, írta Szabó Pál – az egykori Tisza-birtok szegényparasztojainak nevében – a Szabad Szó 1947. február 16-i számában. Aranyt akkor az irodalomüldözők főkapitánya, Lukács György védte meg: „Szabó Pál a szegényparaszti nézőpont merev, egyoldalú és szűk alkalmazása következtében abszurd és veszélyes megállapításokat ír le Arany Jánosról” – állapította meg Lukács RÉGI ÉS ÚJ LEGENDÁK ELLEN című cikkében.⁴² Arany János mint Tisza Domokos nevelője 1851-ben valóban élt Geszten, Radvány közelében. De a történelmi Magyarországon tucatnyi helynévben előfordult a Radvány szó, Bárc község viszont egyáltalán nem létezett. Semmi sem bizonyítja tehát, hogy az 1877-ben írt versnek bármi köze lenne a Tisza-birtokhoz. Egyébként természetesen a TETEMRE HÍVÁS-ról van szó, a magyar költészet egyik legrejtelmesebb, legszebb verséről.

„A paradigmaváltás hangoztatása ezópusi beszéd. Az ideológiai hegemoniatörékvések erőszakos-terrorisztikus igénybejelentésének a takarója, egyszersmind napjaink irodalompolitikai struggle for life-jának szentesítési kísérlete a tudomány tekintélyével. Ha ugyanis nem vagyok az uralkodó paradigma dalnoka, akkor a dalnokversenyen sincs keresnivalóm. A kérdés tehát nem az, hogy mi mit ér, hanem hogy ki kit győz le. De hát ez már volt egyszer.” Az idézet Az „INAUTENTIKUS” KINYILATKOZTATÁS című bíráló záróbekezdése: Domokos Mátyás Kulcsár Szabó Ernő A POSZTMODERN ÉS AZ „ÚJ ÉRZÉKENYSÉG” című munkája, valamint az abban alkalmazott filozófiai háttérű tudományos irodalomértelmezés módszere ellen száll síkra „pajzzsal és dárdával”.⁴³ A vita tárgya is fontos, de Domokos Mátyás számára talán fontosabb az irodalompolitikai-politikai-morális fenyegetés, amelynek a vita, értelmezése szerint, csupán tünete. Az irodalomtörténészek-kritikusok fiatalabb nemzedékében, elsősorban Balassa Péter írásai nyomán, általánossá vált a nézet, hogy az 1980-as évek közepén „posztmodern” fordulat következett be a magyar prózában; erről mindenekelőtt Esterházy Péter BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA című sorozata (1981–1986) és Nádas Péter műve, az EMLÉKIRATOK KÖNYVE (1986) tanúskodik. A fordulat lényeges eleme, hogy a szerzők témává teszik a szövegeik előállításánál alkalmazott nyelvi eljárásaikat, és értelmezői erőszakként leplezik le „a befogadás során hozott értelmezői döntéseket”.⁴⁴ Ilyen értelemben szól posztmodern fordulatról és „új érzékenységről” Kulcsár Szabó Ernő is. Ez természetesen azt jelenti, hogy a társadalomábrázolás, kiváltképpen pedig az irodalom révén megkísérelt társadalomjobbítás hagyományos formái túlhaladottá válnak. Ami azonban nem jelenti azt, hogy az irodalmi hagyomány vagy akár a valóságábrázolás is túlhaladottá válna – ezt Esterházy vagy Nádas életműve látványosan bizonyítja. Domokos Mátyás azonban Kulcsár Szabóval vitázva azt akarja bizonyítani, hogy a prózafordulat fikció, hiszen Móricz vagy Németh László regényeivel szemben Mándy és Örkény prózája, Déry G. A. ÚR X-BEN című regénye, Sánta Az ÖTÖDIK PECSÉT című parabolája, Kardos G. György vagy Konrád György pályakezdő regényei is újdonságot jelentenek. Eltekintve most attól, hogy a példatárában igen különböző jellegű és értékű művek kerülnek egymás mellé, abban Domokos Mátyásnak persze igaza van, hogy az irodalmi folyamatban minden jelentős író fellépése fordulatot jelent. Ezzel együtt azonban léteznek irodalomtörténeti fordulatok, ha nem volnának ilyenek, akkor arról sem beszélhetnénk, hogy Petőfi fellépése vagy az ÚJ VERSEK megjelenése fordulatot hozott a magyar líra történetében. Saját 1975 táján befejeződött magyarirodalom-szerkesztői és kritikusai pályám ködben vesző emlékei alapján úgy vélem, hogy az 1970-es évek közepén érzékelni lehetett, hogy az az irodalmi korszak, amelynek történelmi események, a háború, az 1945 után bekövetkezett társadalmi változások és 1956 szolgáltattak témát, lezárulóban van. Az ezekről szóló művek vagy giccse (Moldova), vagy propagandairodalom-má (Sánta: HÚSZ ÓRA) süllyedtek, és akik nem merültek el ebben a süllyedésben, azok is töredezett, egyenetlen vagy egykönyvű életműveket hoztak létre, mint Csurka, Galgóczi, Gál István, Fejes Endre. Ami utánuk következett, az bizony fordulat volt, még-hozzá nagyon jelentős, pozitív fordulat. Domokos Mátyás kivételes olvasottsága ellenére érvek helyett inkább indulatkitörésekkel csatázik a prózafordulat teóriája és a tudományos irodalomértelmezés ellen: ez életműve fő-fő gyengéjének, az irodalom tudományos megközelítésétől való idegenkedésének a következménye.

A vitairat zárófejezetének fentebb idézett mondatai arra utalnak, hogy a kritikust elsősorban nem is az irodalmi jelenség, hanem a más véleményen lévők fellépésében érzett fenyegetés foglalkoztatta. Az „ideológiai hegemoniatörékvések erőszakos-terrorisztikus

igénybejelentése” déjà vu érzéseket ébreszt Domokos Mátyásban, a kommunista hatalomátvételt megelőző irodalompolitikai harcok „ismerős fegyverzajára” emlékezteti: erre a korszakra utal a „*ki kit győz le*” kérdés is, a kommunista párt jelszava az 1947 utáni koalíciós időből.⁴⁵ Ebben az írásában, de más írásaiban is, a hivatkozást a Nietzsche–Heidegger–Wittgenstein–Gadamer–Derrida „ötös fogatra”, a Marx–Engels–Lenin–Sztálin–Lukács ötös fogatra való hivatkozással azonosítja. A kétféle „citológia” össze- csúsztatásának semmiféle alapja nincs, hiszen a marxizmus „klasszikusaira” hivatkozni a „létezett szocializmus” évtizedeiben mondhatni kötelező volt, a Gadamerre való hivatkozás ellenben lehet tudományosan indokolt, lehet pusztán divat, lehet benne része a tudományos karrier egyengetésének, de azért nem kényszer. Az UGYANARRÓL MÁSKÉPEPEN című kötetében, amelynek írásai jobbára az 1970-es évek első felében keletkeztek, maga Domokos Mátyás is gyakran hivatkozott Heideggerre, holott ez akkor nem is volt teljesen kockázatmentes. Hiszen Heidegger volt a „burzsoá-reakció” egzisztencializmus atyamestere, aki ráadásul együttműködött a nácikkal. (Állítása szerint a nácik folyamatosan megfigyelés alatt tartották, erre azonban nem került elő bizonyíték.) Gadamer összecúsztatása Sztálinnal az irodalomelméleti megfelelője annak az állításnak, hogy a nemzetközi monopoltoke azonos a Varsói Szerződéssel. Bár 1993-ban sejthető volt, hogy az MSZP megnyeri a következő évi választást, ebbe a helyzetbe 1948 megisméltlődését csak az láthatta bele, aki úgy vélte, hogy a szovjet megszállást valamilyen titokzatos „háttérhatalom” uralma helyettesíti. Efféle elméletek és félelmek persze léteztek és léteznek, de hinni csak az hisz bennük, aki egyébként is azt képzei, hogy a világot kifürkészhetetlen összeesküvések irányítják.

Valójában az is fordítva látja a dolgokat, aki úgy véli, hogy 1945 és 1949 között a kultúra mozgásterének folyamatos szűkítése a kommunista ideológiai támadások következménye volt. Az egyik legtöbbször felelgetett ideológiai támadás Lukács György bírálata az *Újhold* első számáról, közelebbről Lengyel Balázs BABITS UTÁN című szerkesztői előszaváról. Babits individualizmusa – írja Lukács – „*tiltakozás volt korának társadalmá ellen. [...] Ha Lengyel Balázs ezt az individualista, elefántesont-torony tiltakozást ma akarja megújítani, úgy ez az ország demokratikus megindulásának ignorálását vagy tagadását jelenti, mint a »negyedik nemzedék« lírájának központi témáját*”.⁴⁶ Nemes Nagy Ágnes költői teljes-séggel fejezte ki „*az egyetemes félelemnek »elfojtott szíve-dobbanását«*” – írja Domokos Mátyás.⁴⁷ Igen, az *Újhold* Babits nyomába lépve ignorálta „*az ország demokratikus megindulását*”, hiszen már 1946-ban is lehetett sejteni, hogy ez a megindulás a totális diktatúra felé visz. Alig hiszem, hogy Nemes Nagy Ágnes vagy Lengyel Balázs örült volna annak, ha Lukács üdvözlí a folyóirat indulását, hiszen „*végző soron*” az *Újhold* is a szocializmus ügye mellett áll. Az efféle elkenés azonban csak a rendszer hanyatló periódusára volt jellemző, amikor már semmi sem számított, csak ki lehessen mondani, hogy a szerző „*nincs ellenünk*”, tehát „*velünk van*”. Lukács cikke 1946 szeptemberében jelent meg, az *Újhold* hét szám megjelenése után, 1948 tavaszán szűnt meg. Hamarosan Lukács került a célkeresztbe, 1950-ben az általa irányított folyóirat, a *Fórum* is megszűnt. Persze Lukács aktív részese volt a totális rendszer létrehozásának. De személy szerint őt felelő-sé tenni az *Újhold* megszűnéséért nem tárgyilagos. A felelős maga a totalitárius rend-szer, élén a legfőbb döntéshozóival, de beleértve az *Újhold*nak azokat a munkatársait is (a munkatársak számszerű többségét), akik az utolsó előtti és az utolsó szám között cserbenhagyták Nemes Nagy Ágnest, Lengyel Balázst, és a padból kiesve nyújtogatták a karjukat, hadd lehessenek ők is „*szem a láncon*”.

A *Holmi* 1998. októberi számában Domokos Mátyás Az IRODALOM FINTORA címmel vitriolos publicisztikát közölt a Gadamer WAHRHEIT UND METHODE (magyar fordításban: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER) című művében fellelt csalafintaságról. A leleplezés forrásaként Domokos Kisbali László tanulmányára hivatkozik, amely a *Holmi* előző, 1998. szeptemberi számában jelent meg, A FILOLÓGIA BOSSZÚJA, AVAGY GADAMER ESETE A PIETISTA HERMENEUTIKÁVAL címmel. Ebben a hallatlan olvasottsággal, nyomozói szemfülességgel és elegáns, mély iróniával megírt tanulmányban Kisbali azt elemzi, hogy Gadamer gondolatrendszerének egy fontos eleme, a Biblia felvilágosult szövegkritikájának szembeállítására a pietizmus hermeneutikájával nem bizonyítható a Gadamer által hivatkozott szövegekkel. A gondolatmenet kiindulópontja Joannes Jacobus Rambachius 1752-ben Jénában megjelent nyolcszáz oldalas INSTITUTIONES HERMENEUTICAE... című, latin nyelvű könyve, amelynek egyes részeihez képest Kisbali szerint „a klasszikus hajókatalógus körömrágó izgalmat ígér”. Ebben a műben a Gadamer által nagy hangsúllyal idézett hely nincs benne. A detektív-filológus azonban az elhullajtott hajszálak és mikroszkopikus vérszennyeződések nyomvonalán megtalálja a tetthelyet: az idézet végső forrása Johann August Ernesti Újtestamentum-értelmezése, illetve az ahhoz fűzött kommentár, amelyre Rambachius is hivatkozik. Csakhogy Ernesti, Kisbali szavával, a történeti bibliakritika atyja, aki a „felvilágosodás racionalista vonulatához tartozik, ahhoz a társasághoz, amely Gadamer nézőpontjából szinte minden rossznak okozója”. Ebből az következik, hogy Gadamer „hermeneutikatörténeti képe homályos”. Az azonban nem következik belőle, hogy a pietizmus hermeneutikatörténeti vizsgálata irreleváns. Az izgalmasan bizonyított megállapításokból és a belőlük következő kérdésekből Domokos Mátyás annyit vesz le, hogy az „elvilághíresült” német professzor link alak, aki olyan könyvre hivatkozik, amit nem is olvasott, és olyan szöveghelyet idéz, ami nem is létezik. Mindennek alapján az esszéista arra a következtetésre jut, hogy egy műnek annyi (szükségképpen részleges) megértése és (részleges) értelmezése képzelhető el, ahány olvasója, befogadója van. Az elméleti megközelítéstől való ódzkodás, mondhatni óhatatlanul, közhelyeket juttat diadalra. De nem hagyja érintetlenül a műelemzést sem.

A posztmodernnel kapcsolatos ellenérzéseit ellenére Domokos Mátyás elismeréssel ír Esterházy 1985-ben megjelent regényéről, A SZÍV SEGÉDIGÉI-ről; olvasatában az Esterházy-féle BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA „voltaképpen visszavezetés az eleven élet gyökereihez és forrásaihoz”.⁴⁸ Persze mondhatnánk, hogy minden jó mű az. A *Holmi* szerkesztői bölcsen döntöttek, hogy 2000 decemberében három szerzőtől közöltek értékelést Esterházy HARMONIA CAELESTIS-éről: egy ilyen jelentős és ennyire összetett művet nagyon is érdemes nyomban a megjelenése után több oldalról is megvizsgálni. Az egymás mellé helyezést egyúttal láthatóvá teszi az elemzők – nevezetesen Domokos Mátyás és Balassa Péter – szemléletmódjának különbözőségét. Domokos elemzése mozaikkép, tele szellemesen megírt, találó részmegállapításokkal. „A regény paradoxonhajhászásra hajló kritikussai kis túlzással azt is mondhatnák, hogy a regény bőre szinte tetőtől talpig sikeres bőráttütések eredménye, vagyis semmi sem az íróé, csak az egész. [...] A vendégszövegek beolvasásának korábbi gyakorlata is kiszélesedett [...]” A kifordított vendégszöveg gyakorlatára példa az „Aki gazdag, az a leggazdagabb” mondat, nyilvánvaló utalással József Attila verssorára: „aki szegény, az a legszegényebb”. A nagyapa, Esterházy Móric, elkobozza a fát gyűjtő öregasszony kötelét. A jelenet, megfordított előjellel, Veres Péter GYERMEKHARAG című elbeszélését idézi. „[...] hogyan lehetséges – teszi fel az elemző a kérdést – a műfaj nagy klasszikus példáit követve, Stendhal, Thackeray, Balzac, Tolsztoj, Móricz vagy akár A BUDDEN-

BROOK HÁZ, a FORSYTE SAGA és A THIBAUT CSALÁD szerkezeti burkában és lineáris naptári regényidejében eredményesen görgetni a regényíró-Sziszüphosznak ezt az irdatlan nyersanyagot?” A kérdésre a regény címe válaszol, vendégszöveg a ZENEI LEXIKON-ból, a XVIII. századi zeneműről, a HARMONIA CAELSTIS-ről: „az első és sokáig egyetlen kísérlet magyar zenei anyagának nyugati köntösben a nyugati készséggel való megszólaltatására”. Sokatmondó, frappáns válasz. De az olvasónak azért eszébe jut egy másik szerző, aki ugyancsak négyszáz évet öntött homogén regényanyagga, holott nem volt se nyugati, se magyar, és műve se minősül posztmodernnek. Ivo Andrić HÍD A DRINÁN című regényére gondolok. Domokos Mátyás Esterházy ürügyén sem mulasztja el, hogy ironizáljon egyet a filozófiai indíttatású műelemzésen és a modernség elméletén: „Ha beszélném a regényelméletek tudós nyelvét, most azt mondanám, hogy ami elveszett a klasszikus regényszerkezet révén, az megtérült a formabontás várnáján, vagyis nem más ez, mint a posztmodern fufang által visszanyert »extenzív totalitás«. (Brrr...)”⁴⁹ Semmilyen műalkotás nem nyílik egyetlen kulcsra, egy olyan jelentős, újító mű, mint a HARMONIA CAELSTIS megkülönböztetően nem. Balassa Péter elemzésének lényege talán éppen az: a HARMONIA „megfejtése”, hogy nincs megfejtése. „Esterházy Péter szentenciákban, mondásokban, verdiktekben bővelkedő szövegformálása sokszor arra csábítja a kritikusokat (engem is), hogy ezekre összpontosítsanak, ezeket csemegézzék ki, és sűrű idézgetésükkel belesétáljanak az előre megadott, felkínált, túl erős jelentés és az egyértelműség látszatát magára öltő jelölés csapdájába. Holott éppen ez a gyanús erős mondásszerűség az olvasás és az olvasó vezetésének a fonákja, az egyértelműség és a zárt jelentés csábításából kivezető valódi, írói hermeneutika. Esterházynál a szentencia inkább a gyanakvás »trópusa« kellene, hogy legyen az olvasásban, felhívás az elterelésre, a jelentésadás halogatására.”

És még egy idézet. „A családtörténet mint nyilvános élet és antikvárius típusú történeti emlékezet az emlékműállítás paródiájává válik, a megörökítés gúnyirata, amely azonban a sok és a gazdagság vonatkozásában mégis átír valamit a jelen olvasatába: a sok eseményre, gesztusra, tárgyra, a felidőzésben való dúskálásra azért van szükség, hogy megmutatkozzék a könyv egészében, mi veszett el [...], hogy kibontakozzék a tartás, a méltóság és a mintának való megfelelés kötelessége, a virtutes ismeretelmélete is és egyben visszafordíthatatlan pusztulása.” Is! Ebben (is) rejlik a posztmodern lényege: „magának a dolognak” a komolysága és paródiájának a komolysága együtt és egyszerre. Ezt írta meg Balassa Péter, ennek a felismerése nélkül csak csonkán érthető meg a HARMONIA, Esterházy egész életműve vagy akár Petri lírája. Ami visszafordíthatatlanul elpusztult, legyen az az arisztokrácia méltósága, a hajdani kommunista mártíriuma vagy „csak” a szerelem reflektálatlan egyszerűsége, azt a paródia élvezetes szomorúsága mégis megtartja, „megszüntette megőrizi”, hogy én is leírjam a hegeli *aufheben* lukácsista fordítását, amelyet Domokos Mátyás annyira szeret ironikusan emlegetni.

1982. november 1-jén, a nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett baráti összejövetelen Illyés egy tábornok határozottságával közölte a jelenlévőkkel, hogy egy kéthetente megjelenő közéleti lap megjelentetése ügyében levelezett Köpeczi Béla művelődésügyi miniszterrel. A szerkesztőbizottság elnöke ő maga lesz, a felelős szerkesztő Domokos Mátyás. Ettől kezdve Domokos Mátyásra hárult a feladat, hogy a lap ügyében tárgyaljon Aczél Györggyel, Köpeczivel, Knopp Andrással. A megbeszélések, az átlátszó hitegetések, az időhúzás frusztráló krónikáját a kijelölt felelős szerkesztő 1992-ben Kelevéz Ágnesnek mondta el egy interjúban.⁵⁰ Egy alkalommal megkérdezte Illyést, komolyan gondolja-e, hogy ő szerkessze a lapot. A legkomolyabban, felelte Illyés. Nem

szeretné ugyanis, „*hogy ebből a vállalkozásból valamilyen diszkriminatív arculatot öltő szekértábor legyen*”. (1992-ben Domokos Máttyás Konrád Györggyel és másokkal együtt volt alapító tagja a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiának. 1993-tól 1998-ig ő az akadémia ügyvezető elnöke; az elnöki tisztséget 1994-től 2008-ig Jancsó Miklós töltötte be.) A *Hitel* létrejöttéhez a tárgyalások tapasztalatai alapján nem fűzött nagy reményeket, Illyés halála (1983. április 15.) után ezek a remények is szertefoszlottak. A népiek ennek ellenére valamilyen fordulatot vártak az orgánium megindulásától, Fekete Gyula 1988 tavaszán a Magyar Demokrata Fórum rendszeres vitanapjainak egyikén, a Jurta Színházban kijelentette, a *Hitel* megindulása alapjaiban fogja megváltoztatni a magyar kulturális életet. A folyóirat végül 1988 novemberében indult meg, a szerkesztőség elnöke Csoóri Sándor lett, főszerkesztő Bíró Zoltán, helyettese Alexa Károly. De nem változtatta meg alapjaiban a magyar kulturális életet: alapítói nem látták be, ha nincs cenzúra, egy folyóiratnak csak egészen kivételes körülmények között lehet ilyen szerepe. Ahogy hosszú ideig a Magyar Demokrata Fórumot megalapító írók sem akarták belátni, hogy egy demokráciában egy mozgalom, egy párt a társadalomnak mindig csak egy részét reprezentálja, nem a magasban lebegő igazi hazát.

Domokos Máttyás az 1989 októberében indult *Holmi* munkatársa, a prózarovat vezetője lett. A főszerkesztő Réz Pállal 1948-ban, az Eötvös Collegiumban ismerkedett meg, 1953-ban Réz Pál ajánlotta szerkesztőnek a Szépirodalmi Könyvkiadóba, ahol ő is dolgozott. Ettől kezdve – ezt tanúként is igazolhatom – egymással mindig szolidáris munkatársak voltak – majdnem negyven éven át. „[...] *a barátom volt, szerettem*” – írta Réz Pál a nekrológiájában.⁵¹ Szerkesztői alaposágát, a mindent elolvasás osvái képességét a *Holmi* prózarovatának vezetőjeként is megtartotta. 1990 novemberében a folyóirat novellapályázatot hirdetett, a felhívásra 457 szerző 934 pályaműve érkezett be a szerkesztőségbe. Efféle pályázatokra jobbára pályakezdők és/vagy dilettánsok küldik be az írásaikat. A pályázati kiírás megnyerő szellemességét (a pályaműbe – ez Domokos ötlete volt – vendégszöveggként be kellett építeni egy mondatot abból a tizenötből, amelyeket a szerkesztő klasszikus magyar novellákból szemezgetett), és a *Holmi* iránti bizalmat a pályázók nagy számánál jobban bizonyítja, hogy egy sor ismert író is pályázott, a díjakat Bodor Ádám, Békés Pál, Parti Nagy Lajos, Tandori Dezső nyerte. A pályázat lebonyolítását, a kiírástól a művek elbírálásáig, Domokos Máttyás irányította. Ez is kételyeket ébreszt 1999-es lemondásának indokaival kapcsolatban: döntését az életkorából (71 éves volt) következő alkalmatlanságával indokolta, meg azzal, hogy a kortárs magyar irodalmat „*elfajzott szövegpopulációnak*” látja. Akkor a főszerkesztő még rábeszélte a maradásra, de tíz hónappal később, 2000. június 10-én, a korábbi indokolást megismételve, elhagyta a szerkesztőséget.⁵² 1995-től haláláig a Nap Kiadó irodalmi vezetője, a kiadó több sorozatának a szerkesztője volt. Utolsó éveiben is megfeszített erővel dolgozott. „*Kiadta a magyar novella, majd a magyar esszé hatalmas antológiáit.*”⁵³

„*A személyes emlékeken, kötődéseken túl – mondta Domokos Máttyás a Lakatos Andrásnak adott életútinterjúban 1993 nyarán a Holmival való kapcsolatáról⁵⁴ – ragaszkodásom inkább meggyőződésé vált élettapasztalat, hogy azok az igazságok, amelyeket, mondjuk, a Hegyi Beszéd is megfogalmaz a Biblia nyelvén, vagy, más szempontból, amelyek testet öltöttek – ha torz formában is – a szocializmus történetének mondott mozgalmakban, tehát a többi ember szociális helyzete iránti érzékenység és felelősség kiirthatatlan az ember gondolkodásából, idegrendszeréből, életéből. Csakhogy mindenki, akiben ez az érzékenység munkál, egy súlyos történelmi tapasztalattal is szembesül. Nagyon egyszerűen szólva azzal, hogy a szegénységet nem lehet megváltani, nem lehet megszüntetni. Igen ám, de ez a próza, történelmi tény nem oldozhatja fel az embert az alól a lelki*

elkötelezettség alól, amit e problémával szemben érezni kényszerül, mert ez az érzékenység szinte velünk született módon működik, valahogy úgy, ahogy Kant elképzelte – olyan örökség ez, amelyet nem tudunk, de nem is szabad levetni. 1956 – függetlenül a végeredménytől – számomra ezt is jelképezi, és azt gondolom, hogy ez az érzékenység nem csak személyekben nyilvánkozik meg, nélküle az irodalom és a művészet is származszeptett vagy csonka. [...] Ennek az érzékenységnak az ígérete volt a Holmi indulásában.”

De vajon kiveszett volna ez az érzékenység a *Holmi* szerkesztőiből? Mert úgy tetszik, Domokos Mátyás nem érezte magát maradéktalanul otthonosan a *Holmi* munkatársaként, szerkesztőtársai körében. Irodalmi idoljaik vélhetően csak részben estek egybe. A szerkesztők egy része bizonyára nem értett egyet az irodalomtudományról alkotott sommás véleményével vagy a filozófiai esztétika elutasításával. Némelyikük hajdan marxista volt, közvetve Lukács György tanítványa, jóllehet a marxizmustól már az 1970-es évek közepén eltávolodtak, s ezt írásaikban dokumentálták, amit a jobboldal köreiben sosem tettek meg. A *Holmi* szerkesztőségében senki sem volt Pozsgay Imre vagy Pándi Pál egykori zsebcsicája, ami a *Hitel* szerkesztőségéről aligha mondható el. Na meg Aczélé sem, hiába próbáltak és próbálnak némelyek rágalmatokat szórni az egykori demokratikus ellenzékre.

De az eltávolodásnak lehetett más, a szerkesztőségen kívüli oka is. „*A jövő – írja Domokos Németh Lászlóról szólva keserűen – a reformközgazdászoké, a bankároké, a média VIP-sztárjaié.*”⁵⁵ Pedig jól tudta, hogy a reformközgazdászokként emlegetett csoport, amelyet a szöveg könnyeden egybesorol a VIP-sztárokkal, az 1970-es évektől kezdve lépésről lépésre szétrombolta a „létezett szocializmus” gazdasági elméletét, „dekonstruálva” ezzel a rendszer önigazolásának az alapjait. Bírálta a modernséget, amely elfordult „az életre figyelő” irodalom hagyományától, de közben tudta, hogy az 1970-es években feltámadó tudományos szociológia művelői bizonyították be – vállalva az emigrációba kényszerítést, az állástalanságot –, hogy a szocializmus nem szüntette meg a szegénységet. Ők léptek túl a társasági társadalomkritikusok kedvenc témáján, hogy a gazdaság lemaradását a vezetők *kontraszelekcíója* okozza: világossá tették, hogy a gazdasági vezetők pontosan felméri, hogy a piaci reformok az érdekeik ellen hatnak, és fífikás módszerekkel igyekeznek útjukat állni. Nem írtak olyan irodalmi műveket, mint a PUSZTÁK NÉPE vagy a CIFRA NYOMORÚSÁG, de állításaikat adatok tömegével, helyszíni megfigyelések és mélyinterjúk sokaságával támasztották alá. S a bírálattal 1990 után sem hagytak fel, de még akkor sem, amikor némelyikük politikai szerepet vállalt. De sem az egykori reformközgazdászok többsége, sem a radikális szociológusok nem fordultak szembe a piacgazdasággal, és ebben valószínűleg a *Holmi* szerkesztőinek a többsége is egyetértett velük. „*A többi ember szociális helyzete iránti érzékenység*” nem alapozza meg a visszatérést a „harmadik út” bibói utópiájához; ehhez partnert Domokos Mátyás egyre inkább csak a jobboldalon találhatott. Olyanok körében, akik a szabadságjogok teljessége kérdésében, a nacionalizmus elutasításában eléggé távol álltak Bibótól.

Lobogónk...

Az IN MEMORIAM sorozat köteteiben, amelyeknek egy részét a sorozatszerkesztő, Domokos Mátyás állította össze, számos kortárs kritika, kritikarészlet olvasható az írókról, akiknek emlékét a könyv felidézi; korántsem csak elismerő írások. Margócsy István mégis keményen bírálta a sorozat Illyést, Weörest, Orbán Ottót, Hajnóczy Pétert bemutató könyveit (a felsoroltak közül az első kettőt Domokos Mátyás állította össze). „*E kötetek*

[...] úgy vannak kitalálva és megszerkesztve – írja Margócsy –, hogy a negatív kritika bennük egyrészt szinte elvész, másrészt csak a szocialista irodalompolitika ármányaként lesz feltüntetve: a kötetek védekező pozícióból vannak megszerkesztve, s a megtörtént vitákat vagy összeütközéseket minden esetben erőteljesen tompítani igyekeznek: mintha minden bírálat vagy más vélemény eleve támadásnak minősülne. Természetesen egy pillanatra sem akarom alábecsülni azt a fenyegető veszelét, melyet a szocialista ideologikus kritika jelentett az írók és az egész irodalom számára: azonban úgy gondolom, hogy e fenyegetés, hál’ istennek, már jó ideje megszűnt, s ma már nyíltabban és őszintébben szembe lehet nézni azzal a történelmi ténnyel, hogy még legnagyobb költőink és íróink is mindig a folyamatos egymás közötti vita szituációjában alkottak.”⁵⁶ A sorozat bírálatára többé-kevésbé illik a fentebb sokszor idézett LETÁRHIÁNY című kötetre, amelyet – In memoriam Domokos Mátyás – Sebestyén Ilona állított össze. Ellenvetés persze itt is akad. Rónay László például az ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS-ről írott, alapjában dicsérő kritikájában, Domokossal vitázva, óvatosan védelmébe veszi az irodalomtudományt: „A »hivatalos tudomány« ellen kiszállva voltaképp sokfelé vág, de néha talán fantomokkal viaskodik, vagy azokba szúr bele, akik az ő oldalán állnak [...]”⁵⁷ A bírálatok közül a legérdekesebb a régi barát, Lator László rövid recenziója a HAJNALI JÓZANSÁG című kötetéről. Lator a költő fogékonyságával mutatja fel azokat a leírásokat, amelyekkel Domokos életre kelti hőseit: Szabó Lőrinc, Mátyás, Örkény és a többiek alakját; az esszéket olvasva az embernek minduntalan kedve támad, hogy levegye a könyvespolcra a köteteket, amelyekről Domokos ír. Ugyanakkor érezhetően Lator sem tud mit kezdeni Domokos indulatkeltőréseivel. „Hol higgadt, cáfolthatatlan érvekkel, hol indulatosan, dehogys jőzanul ront rá ellenfeleire. Lehet, hogy olvasójának kedve támad földhöz csapni a Hajnali józanságot.”⁵⁸ Mégis, a LETÁRHIÁNY kritikai anyagában számszerű többségben vannak azok az írások, amelyeknek a szerzője minden lényeges kérdésben azonosul Domokos Mátyás írásaival és szemléletmódjával. Lehet, hogy ez nemcsak a válogatás következménye, hanem a Domokos Mátyással foglalkozó írások összességének arányait tükrözi. „Ez a könyv ugyanis »a lázadás könyve« – írja Jánosi Zoltán a HAJNALI JÓZANSÁG-ról. – Az ország íróinak, irodalmi közéletének lelkiismeretét felrázni akaró kiáltás, vagyis morális tett. Az irodalom lázadása és lázítása egy olyan korban, amikor a politika, az uralkodó társadalmi praxis – részint a több évtizede tartó megnyomorító folyamatok beérése, részint a jelen történései miatt – már-már végképp a szakadék szélére szorította a magyar irodalmat. [...] Domokos Mátyás minden írásából süt, hogy egészségtelen nyomás, elméleti irányítottság alatt állónak érzékeli a magyar irodalmat. Felfogásában irodalmunk életközége az elmúlt évtizedek alatt olyan erővel telítődött, amelyek itélkeznek, ütnek, megtagadnak, tilalomfákat, kalodákat állítanak fel, ketreceket nyitnak és csuknak, két dolgot nem akarnak csupán: szeretni és szolgálni.”⁵⁹ Mintha már a tizenkét évvel később alakult Béke-menet szónokait hallanánk, akik a szeretet jelszavával állnak ki a kormány mellett, és tiltakoznak a „brüsszeli gyarmatosítás” ellen. Domokos Mátyás azonosult kritikusa véleményével, a „rendkívül hízelgő tanulmányt” nem formálisan köszönte meg. „[...] ez a vita – fogalmazott a Jánosi Zoltánnak írott, 1999. február 8-án kelt levelében – nem az elmélettel folyik, hanem egy agresszív hatalmi törekvéssel, amely bolsevik technikával szállja meg a hazai kultúra fórumait, lapjait, egyetemeit, és célja, gátlástalan hataloméhsége útjából eltakarítandó dekonstruálja mindazt, amit magyar irodalomnak hiszünk.”⁶⁰ Az elkötelezett kritika nem foglalkozik a Domokos Mátyás álláspontjával vitázó érvekkel. „E tanulmány talán legfontosabb fejezete – írja Monostori Imre A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA című értekezéséről – az idők folyamán nyilvánvalóan mesterségesen – legsúlyosabbá transzformált, bizonyos körökben mind a mai napig eredendőnek és megbocsáthatatlannak kikiáltott Németh László-féle bűn: az

– úgymond – sorskérdéssé mitizált »zsidókérdés«, vagyis az antiszemitizmus álságos problémájának az egyenesen szóló, tudós emberhez egyedül méltó tisztaságú (és tisztességű) felvetése és végigvezetése.”⁶¹ Fentebb volt róla szó, Domokos Mátyás ezt a tanulmányát eredetileg szerkesztői jelentésnek írta, célja nem az volt, hogy bejárja a Németh László-i gondolatrendszer minden zegét-zugát, hanem arra tett reménytelen kísérletet, hogy meggyőzze a Kiadói Főigazgatóság döntéshozóit, hogy nem kell tartaniuk Németh politikai írásainak megjelenésétől. A védőügyvéd célja, hogy megmutassa, a vád bizonyítékai nem elégségesek a vádlott bűnösségének bizonyításához. Az nem feladata, hogy bebizonyítsa, a vádlott ártatlan, sőt egyébként is feddhetetlen. Domokos Mátyás érvelése valóban tiszta, jó szándékú és célratoró. Az azonban nem következik belőle, hogy Németh László nem a zsidóság létének veszedelméről beszélt Szárszón.

Domokos Mátyás esszéírói munkássága ebben a szerepben rögzült a jobboldali gondolkodásban: drámai módon hívta fel a figyelmet arra, hogy az irodalmat elnyomó pártállam tovább él, és más módon, más szerzőkre hivatkozva folytatja harcát a magyar irodalom életközeli és nemzeti hagyományai ellen. Ezt fogalmazza meg a maga egyszerű, szókimondó módján nekrológiájában Pécsi Györgyi. Domokos Mátyás „*azt látta, hogy sorskérdéseink európai horizontú, kritikai végiggondolása mintegy két évtizede elakadt, holott ma ismét létkérdés volna ébrentartásuk. Különösen mert életveszélyesen alkalmatlan pillanatban akadt el az a folyamat [...], amikor a létező szocializmus alattomosan romboló évtizedei után a nép végre hazát építhetett volna az országból. [...] Keserűen állapította meg, hogy a marxista-leninista-lukácsista és a heideggeri-gadameri-derridai teoretikus irány között folytonosság áll fenn, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évekre az élő magyar irodalomban a modernizmus, a progresszió fogalmát kisajátítva, denunciálva évszázados hagyományokat, alakváltó formában, fénixmadárként újjászülte magát a régi rend »más eszközökkel«.*”⁶²

Ha az ember elgondolkodik, mi a közös alaphangjuk ezeknek az írásoknak, akkor a sérelem, a megbántottság ötlük az eszébe. Vannak erők, amelyek ítélkeznek, ütnek, kalodákat állítanak fel, kisajátítanak és denuncióznak, de sosem megnevezett intézmények, folyóiratok, személyek, mindig „bizonyos körök”, amelyek átláthatatlan hatalommal rendelkeznek. Hatalmas a sérelmek lajstromozásának hagyománya, rengeteg a sértett, megbántott ember. A Magyar Művészeti Akadémiának nemcsak azért van 226 rendes tagja (köztük ötven író), mert idén már havi kétszázezer forint életjáradékban részesülnek. Ha a sértődöttek uralkodni fognak a költészetben, közel állnak ahhoz, hogy a politikában is uralkodjanak...

AZ ÍRÁS SZAVA – AZ ÉLET SZAVA című esszéjében⁶³ Domokos Mátyás így írt: „...*az ezredvégi magyar társadalom a szabad esés gyorsulásával zuhan vissza a »hárommillió koldus« állapota felé, miközben a népességfogyás tekintetében az egész ország Ormánysággá változott; a parlament számára nyilvánosságra hozott adatok szerint minden második gyerek – körülbelül egymillió? – a létminimumon vagy az alatt él (közvetlenül: ugyan vajon a szövegirodalomban hangot kaphat-e a kilencvenes évek »árvacskáinak« a sorsa?); az egyre fogyatkozó fiatalságnak pedig a reménye is végképp elfogy a kulturálódásra, a továbbtanulásra; arra, hogy az értelmiségi elit »lentől« utánpótlást kapjon.*” A *status praesens*nek ez a leírása kétségbeejtően igaz – ma még igazabb, mint az idézett esszé megjelenésének idején volt, 1997-ben. A bíráló elemi baloldali hagyományhoz kapcsolódnak, és – például a gyermekszegénység ügye – ma is részei a baloldali rendszerkritikának. Domokos Mátyás eszmélésének alapvető elménye volt a Horthy-rendszer elutasítása, miként ezt az 1981-es Bibó-esszé is tanúsítja.

Ehhez a hagyományhoz kapcsolódik az 1996-ban írt második Bibó-esszé: ebben Domokos Mátyás ideálként szól arról a társadalmi rendről, amelyet Bibó „*demokratikus szocializmusnak*” vagy „*szocialista demokratizmusnak*” nevezett.⁶⁴ Bibó persze egyértelműen baloldali hagyomány. De a Horthy-rendszer társadalmi berendezkedésének bírálata egyszerre volt baloldali és jobboldali. Hiszen maga a „hárommillió koldus” kifejezés is a később szélsőjobboldalivá lett Oláh György 1928-ban megjelent szociográfiájának a címéből származik. A jobboldali rendszerbírálat pedig egyúttal antikapitalista is volt, ahogy ezt Ungváry Krisztián könyvében meggyőzően bizonyítja.⁶⁵

A kapitalizmus nagyon rossz, de még nem találtak ki helyette jobbat. Súlyos problémái megoldására sehol sincs kész recept. Ez azonban nem mentség a status praesensre, az 1989–90-től kezdve kialakuló magyarországi kapitalizmus gondjaira. „*Egyszerűen arról van szó – írta a közelmúltban a közgazdász Róna Péter –, hogy a rendszerváltás adta lehetőségeket elbuktuk, és most úgy látjuk, hogy abban a világban, amelyikbe 1989-ben csöppentünk, nem tudjuk megállni a helyünket, nem vagyunk versenyképesek [...]*.”⁶⁶ Ezen azonban aligha változtatna, ha a „szövegirodalom” helyébe visszatérne az „életre figyelő” irodalom (amely egyébként egyáltalán nem tűnt el, az egész ellentét mondvasínált), a gyermek-szegénység meg a népességfogyás akkor sem szűnne meg. Ahogy a falukutatók munkássága sem változtatott a hárommillió koldus helyzetén. Azon az változtatott, hogy a szovjet megszállás nyomán hatalomra került pártok felosztották a földet, ahogy ezt Illyés Gyula MEGY AZ EKE című reményt sugárzó verséből tudjuk.

A jobboldali-baloldali fogalom párral csinján kell bánni: a címke koronként és kinek-kinek mást jelent. Az olvasó esetleg fennakad a címben használt kifejezésen; zavarban van vele a jelen írás szerzője is. De Domokos Mátyás 1990 után keletkezett írásainak politikai tartalmú utalásai inkább a jobboldal retorikáját idézik: ezért tartottam meg az írás címét, amely Domokos írásainak olvasása vagy újraolvasása közben fogalmazódott meg bennem. Ugyanakkor azonban tudom, hogy Domokos Mátyás nem volt pártpolitikai értelemben sem jobboldali, sem baloldali: ezt tükrözi fentebb említett együttműködése Jancsó Miklóssal a Széchenyi Akadémia vezetésében. S még kevésbé volt ilyen vagy olyan oldali irodalmárként, kritikusként. A minőség érdekelt! Világában benne volt Németh László és a Némethet bíráló Vas István, Tar Sándor és Weöres, Nagy Gáspár, Baka István és Bari Károly, Esterházy és Petri György. Nem voltak benne ellenben a mai politikai kurzus kánonjának nagyjai, akik hazafiak voltak ugyan és jobboldaliak, de legfeljebb középszerű írók. Aligha lenne ma a „fülleforradalom” kormányának a híve. De semmilyen kormányé sem. Komor világgépe, amelyben „befelé robbanó indulatai” forrongtak, kételkedővé tette a pozitív fordulatok ígéretével szemben. 1990 után mintha az 1945-öt követő évek ismétlődtek volna meg. A gyökeres fordulat nem hozta meg a felemelkedés reményét. Meglehet, az analógiát eltúlozta. De a rendszerváltásban való csalódása csak sötétebbé tette a világgépét, forrongóbbá az indulatait.

Amikor elvállaltam ennek a portrénak a megírását, biztos voltam benne, hogy elfogult tisztelettel fogok írni Domokos Mátyásról, hiszen elfogult tisztelője voltam, amikor egy munkahelyen dolgoztunk, és most is jólesett újra látnom a könyveibe írt dedikációkat. De írásait olvasva egyre több fenntartásom támadt, s úgy éreztem, akármennyire lenyűgöző is irodalomértése, természetes otthonossága a magyar irodalom minden szegletében, akármennyire egyetértek is vele Ady, Móricz Zsigmond vagy Weöres Sándor megítélésében, politikai véleményei eltávolítanak tőle. Normális körülmények között

ez nem volna baj, Németországban senkit sem üt szíven, ha kiderül, hogy a barátja a CDU-ra vagy az SPD-re szavazott. Nálunk azonban nem így van. A politika nemcsak a politizáló társadalmat szakította ketté, de szétzilált barátságokat, munkahelyi kapcsolatokat, szerelmeket is. Ebben az írásban ez is tükröződik.

Egy pohár ára

Személyes emlékekkel kezdtem, hadd fejezzem be személyes emlékekkel. Bence György, Kis János és Márkus György 1972-ben megírták nevezetes művüket, Marx kritikai gazdaságtanának a kritikáját. A hamarosan párthatározatilag elítélt 600 oldalas kézirat feszes logikájával nagy hatással volt rám, bár nem kellett, hogy kiábrándítson a marxizmusból, mert én a marxizmussal legfeljebb afféle telekszomszédi viszonyban voltam. Tudtam, hogy kollégáim közül Réz Pál olvasta a könyvet, fenntartásait el is mondta a szerzőknek. Nagyon szerettem volna, hogy Domokos Mátyás is ismerje meg a legendássá váló kéziratot, bár tudtam, hogy zsigerileg idegenkedik a marxizmustól, és csak rossz emlékei vannak Lukácsról. Azt is tudtam, hogy Bence György ellenségesen gondol minden tekintélyes irodalmárra, tudósra, akiről feltételezi, hogy élből elutasítja a marxizmust. Ennek ellenére igyekeztem rávenni Bencét, hogy adja oda a könyvet Domokos Mátyásnak, Mátyást pedig arra, hogy olvassa el, és mondja el a véleményét a szerzőknek. Talán az a naiv hit készítetett erre, hogy azt gondoltam, okos embereknek érdemes beszélgetniük egymással, még ha nagyon különbözik is a felfogásuk. A találkozó létrejött, Domokos Mátyás meghívott bennünket (engem meg a feleségemet) Bencével és Kis Jánossal együtt. (Márkus György nem volt jelen, akkorra talán már eltávolodott szerzőtársaitól, én személyesen nem is ismertem.) Az est a baljós előjelek ellenére remekül sikerült. Hazafelé menet Bence elragadtatva dicsérte Matyit, az okosságát, az érzékenységét, ahogy befogadta a művet, amely gondolatilag idegen volt tőle. Az ember akár azt is gondolhatta, hogy ez az este „egy csodálatos barátság kezdete” lehet. A beszélgetés részleteire sajnos nem emlékszem. Csak egy mozzanat maradt meg bennem. Matyi az állítólag tervszerű gazdálkodás totális voluntarizmusáról beszélt, ezzel elvben persze mindannyian tisztában voltunk. Matyi felemelte a már üres borospoharát, és azt mondta: ez a pohár nem azért kerül harminc forintba vagy háromszáz forintba, mindegy, mert ennyibe kerül az előállítás. Nem is azért, mert ennyit adnak érte a piacon. Hanem azért, mert Brutyó János a kezébe veszi, és azt mondja: harminc forint. Brutyó János akkor az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága, a KEB elnöke volt, nem tudom, volt-e szerepe az árképzésben. De a név – Brutyó –, ahogy Matyi ki-ejtette, ellenállhatatlanul komikus volt. Ha valami túl drága volt vagy esetleg meglepően olcsó, még évek múltán is egymásra néztünk a feleségemmel, és egyszerre mondtuk: Brutyó.

Jegyzetek

1. *Árgus*, 1991. AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A KÖLTŐI KÉPZELLET NYOMÁBAN, 185.
2. A „TERVHALMOZÓ” UTOLSÓ ÍTÉLETE, 1976. = UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 122.
3. LELETMENTÉS, 157.
4. *Valóság*, 1980. 12. sz.
5. KRITIKUS SZÁMADÁS. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

6. BESZÉLŐ ÖSSZKIADÁS. AB-Beszélő Kiadó, 1992. 1. kötet, 530.
7. LELETMENTÉS, 39.
8. Uo. 90.
9. *Élet és Irodalom*, 1976. 10. sz.
10. *Kritika*, 1976. június.
11. A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA. MONTÁZS – IDÉZETEK-BŐL. = UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 383.
12. A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA. A SORSKÉRDÉSEK KÉZIRATA – A TÖRTÉNELEM LÁTCSÓVÉN NÉZVE, 1976. = UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 390.
13. *Tanú*, 1934. Németh László: SORSKÉRDÉSEK. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. 89–93.
14. UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 387–388.
15. BABITS MIHÁLY MŰVEI. ESSZÉK, TANULMÁNYOK. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 2. kötet, 614.
16. UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN, 393–395.
17. KÉSZÜLŐDÉS. FAJ ÉS IRODALOM. V. rész. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000010998&secId=00000996220&mainContent=true&mode=html>.
18. Németh László: SORSKÉRDÉSEK, 725–738.
19. A „SORSKÉRDÉSEK” SORSA. A KÉZIRAT TÖRTÉNETE. = ÍRÓSORS, 156.
20. ELMARADT KOLLOQUIUM HELYETT, 1981. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A RONTÁS ELLEN, 19., 23., 25.
21. *Holmi*, 1996. augusztus. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A RONTÁS ELLEN, 48., 59. és 60.
22. Csizmadia Ervin: A MAGYAR DEMOKRATIKUS ELLENZÉK (1968–1988). DOKUMENTUMOK, 130.
23. ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS, 44., 46., 47.
24. LETÁRHIÁNY, 127–129.
25. AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. A RONTÁS ELLEN, 20. és 22.
26. Kőszeg Ferenc recenziója, *Magyar Nemzet*, 1978. május 7. = LETÁRHIÁNY, 59.
27. LELETMENTÉS, 87–88.
28. LETÁRHIÁNY, 56.
29. *Jelenkor*, 1979. 1. sz. LETÁRHIÁNY, 71–72.
30. DIFFRAKCIÓ. *Holmi*, 1996. április. = HAJNALI JÓZANSÁG, 258–259.
31. A KÖLTŐ ÉS A GERMANIZMUSOK, 1990. = HAJNALI JÓZANSÁG, 251–252.
32. *Holmi*, 2005. május. 600.
33. LELETMENTÉS, 24–33. és 34–50.
34. TÖBB MONDATBAN – EGY MONDATRÓL, 1987. = VARÁZSTŰKRÖK KÖZÖTT, 459–479.
35. LEVÉL A PILINSZKY-FILOLÓGIÁRÓL. *Tiszatáj*, 1997. január. = HAJNALI JÓZANSÁG, 289–291.
36. ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS, 323., 325.
37. MIÉRT JÓ A PÓRNAK? = VARÁZSTŰKRÖK KÖZÖTT, 95–96.
38. NAGYSÁG. KÉPZELT BESZÉLGETÉS WEÖRES SÁNDORRAL. = A PORLEPTE ÉNEKES, 7–42.
39. ADÓSSÁGLEVÉL, 31.
40. Vas István: NEHÉZ SZERELEM. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972. 900.
41. KEDVES LEMEZEIM. A MIKROFON ELŐTT: ILLYÉS GYULA. Elhangzott a Magyar Rádióban 1967. március 19-én. = Illyés Gyula: A KÖLTŐ FELEL. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 266.
42. MAGYAR IRODALOM – MAGYAR KULTÚRA. Gondolat, 1970. 407–408.
43. *Kortárs*, 1993. 3. sz. = LETÁRHIÁNY, 278–293.
44. PRÓZAFORDULAT. Szerkesztette Gyórfy Miklós, Kelemen Pál, Palkó Gábor. Kijárat Kiadó, 2008.
45. LETÁRHIÁNY, 293.
46. Lukács György: ÚJHOLD. = Uő: ÚJ MAGYAR KULTÚRÁÉRT. Szikra, 1948. 234.
47. ÚJHOLD-ÉVKÖNYV 2., 1986. = ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS, 90.
48. *Kortárs*, 1985. szeptember. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. AZ „ÉLETRE FIGYELÉS” PRÓZÁÍRÓI, 184.
49. A CSODA – A LEHETSÉGES LEHETETLEN. = AZ OLVASÓ FÉNYŰZÉSE. AZ „ÉLETRE FIGYELÉS” PRÓZÁÍRÓI, 196–204.
50. *Beszélő*, 1999. április. = LELETMENTÉS, 193–198.
51. A RINGATÓZÓ FÁK ALÓL. *Holmi*, 2006. szeptember. = LETÁRHIÁNY, 390.
52. LETÁRHIÁNY, 208–210.
53. Réz Pál nekrológja, *Holmi*, 2006. szeptember. = LETÁRHIÁNY. 392.
54. *Holmi*, 2009. október.
55. ÉLETRECEPTEK LEVELEKBEN, 1999. = ÍRÓSORS, 165.
56. IN MEMORIAM? *Élet és Irodalom*, 2003. november 28. = LETÁRHIÁNY, 226.
57. *Irodalomtudományi Közlemények*, 1987. = LETÁRHIÁNY, 134.
58. MIÉRT JÓ OLVASNI? *Népszabadság*, 2003. június 11. = LETÁRHIÁNY, 276.
59. *Kortárs*, 1999. február. = LETÁRHIÁNY, 241–242.
60. LETÁRHIÁNY, 260.
61. *Kortárs*, 2000. október–november. = LETÁRHIÁNY, 302.

62. *Új Forrás*, 2007. október. = *LELTÁRHÍÁNY*, 371., 373.
63. *Kortárs*, 1997. június. = *AZ OLVASÓ FÉNYÜZÉSE. A RONTÁS ELLEN*, 310.
64. Lásd: 22. számú jegyzet. 49.
65. Ungváry Krisztián: *A HORTHY-RENDSZER MÉRLEGE. DISZKRIMINÁCIÓ, SZOCIÁLPOLITIKA ÉS ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON*. Jelenkor Kiadó Kft., 2013.
66. *Népszabadság*, 2014. augusztus 22.

Domokos Mátyás idézett könyveinek bibliográfiai adatai

- UGYANARRÓL MÁSKÉPPEN. Esszék, kritikák. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS. Tanulmányok, kritikák, emlékezések. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- VARÁZSTŰKRÖK KÖZÖTT. Esszék, tanulmányok, kritikák. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
- LELETMENTÉS. Könyvek sorsa a „nem létező” cenzúra korában, 1948–1989. Osiris Kiadó, 1996.
- HAJNALI JÓZANSÁG. Esszék, viták, elemzések. Kortárs Kiadó, 1997.
- ADÓSSÁGLEVÉL. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról. Kortárs Kiadó, 1998.
- ÍRÓSORS. Németh Lászlóról. Nap Kiadó, 2000.
- A PORLEPTE ÉNEKES. Weöres Sándorról. Nap Kiadó, 2002.
- AZ OLVASÓ FÉNYÜZÉSE. Esszék, tanulmányok fél évszázad terméséből. Nap Kiadó, 2007. 1. A RONTÁS ELLEN. 2. A KÖLTŐI KÉPZELET NYOMÁBAN. 3. AZ „ÉLETRE FIGYELÉS” PRÓZAÍRÓI.
- LELTÁRHÍÁNY. In memoriam Domokos Mátyás. Válogatta, szerkesztette, összeállította Sebestyén Ilona. Nap Kiadó, 2009.

Halmi Tamás

A MESE HŐSE

Békés Pál emlékének

Nem a király a harcos
 a varázslattevő se
 nem aki nyúl a kardhoz
 s a sárkány fut előle
 ki kard nélkül kalandoz
 ő lesz a mese hőse
 ha elég erős ahhoz
 hogy az angyal legyőzze